

KILDEGJENNOMGANG

Middelalderske kirkesteder i Vest-Agder fylke

Oddernes kirke, Kristiansand kommune. Foto: C. Christensen Thomhav. Riksantikvaren.

INNHOLD

INNLEDNING	3
KRISTIANSAND KOMMUNE	4
ODDERNES (hovedkirke)	4
TVEIT	6
STA. MARIA KAPELLET PÅ VE. Nedlagt kirkested.	8
INDRE FLEKKERØY HAVN. Nedlagt kirkested.	10
MANDAL KOMMUNE	12
HOLUM	12
HARKMARK	14
HALSÅ [Halsa] (MANDAL, hovedkirke).	16
SÅNUM. Nedlagt kirkested.	18
FARSUND KOMMUNE	20
VANSE (hovedkirke)	20
HEKNE (SPIND)	22
BRISEID (HERAD).	24
HUSEBY ST. LAVRANS. Nedlagt kirkested.	26
FLEKKEFJORD KOMMUNE	28
NES (FLEKKEFJORD)	28
BAKKE	30
HIDRA	32
GYLAND [gamle]	34
VENNESLA KOMMUNE	36
VENNESLA	36
SANGESLAND (ØVREBØ).	38
HÆGELAND	40
SONGDALEN KOMMUNE	42
GREIPSTAD	42
FINSLAND	44
SØGNE KOMMUNE	46
SØGNE [gamle] (hovedkirke).	46
NY HELLESUND (KABELØEN). Nedlagt kirkested.....	48
MARNADAL KOMMUNE	50
BJELLAND	50
LAUDAL	52
ØYSLEBØ	54

ÅSERAL KOMMUNE	56
ÅSERAL (ÅBØ)	56
ÅKNES . Nedlagt kirkested.....	58
AUDNEDAL KOMMUNE	60
GRINDHEIM	60
KONSMO	62
LINDESNES KOMMUNE	64
VALLE (SØNDRE UNDAL, hovedkirke)	64
SPANGEREID	66
VIGMOSTAD	68
FOSS . Nedlagt kirkested.....	70
HARGNARSTADIR . Nedlagt kirkested.....	72
LYNGDAL KOMMUNE	73
AUSTAD	73
KVÅS	75
Å (LYNGDAL, hovedkirke)	77
SELØYENE KAPELL . Nedlagt kirkested.	79
BERGE . Nedlagt kirkested.....	81
HÆGEBOSTAD KOMMUNE	83
HÆGEBOSTAD	83
EIKEN	85
GYBERG . Nedlagt kirkested.	87
KVINESDAL KOMMUNE	89
LIKNES [Kvinesdal](hovedkirke)	89
FEDA ST. NICOLAUS	91
FJOTLAND , Middelaldersk kirkested?.....	93
SIRDAL KOMMUNE	95
TONSTAD STA. MARIA (SIRDAL)	95
TOLVKJØRKHELLEREN [Tollkohedlaren] . Nedlagt kirkested.....	97
FORKORTELSER	99

INNLEDNING

Kildegjennomgangen er en oversikt over middelalderske kirkesteder. Den dekker både kirkesteder som er i bruk i dag og noen av de som er nedlagt.

Gjennomgangen er ordnet etter kommunenummer, mens rekkefølgen på kirkestedene er tilfeldig.

ID er henvisning til id.nr. i Riksantikvarens database over kulturminner, Askeladden, www.asketadden.ra.no.

Kildene som er benyttet, er både arkiver, bygdebøker og eldre skriftlig materiale. Oversikt over forkortelsene for disse kildene, fins på siste side.

Kildegjennomgang for registrering av middelalderske kirkesteder er utført av NIKU ved Jan Brendalsmo på oppdrag av Riksantikvaren. Kildetekstene er oppdaterte i 2014.

Forberedelse av kildetekstene for publisering og kopling til ID-nummer i Askeladden er gjort av Jan-Erik G. Eriksson, Riksantikvaren.

Registreringen av middelalderkirkegårdene i Aust-Agder fylke er utført av NIKU i 2008 og av Riksantikvarens distriktskontor Syd 1995-2006.

KRISTIANSAND KOMMUNE

ODDERNES (hovedkirke), gnr. 38 Prestegården (Oddernes sogn). Kristiansand kommune.
ID 85198 – jf. ID 43167 (runestein)

Eldste omtale i de skriftlige kilder av en kirke på (gnr. 38) Prestegården, hvis opprinnelige navn er Oddernes (NG 9), er rundt 1620 (*Odrenes hoffued kiercke*, St.S. 217). Likevel er de eldste deler av den nåværende steinkirken langt eldre, da denne ut fra stiltrekk kan tidfestes til første halvdel av 1100-tallet. Det har stått en trekirke på stedet før steinkirken ble reist, nevnt ved en innskrift fra midten av 1000-tallet på en runestein som tidligere sto på kirkegården. Her heter det at en gudsønn av Olav den hellige lot reise den første kirken på stedet. Den romanske steinkirken hadde rektangulært skip og smalere, rektangulært kor med apside. På 1630-tallet ble skipet forlenget mot vest og dets areal dermed nær fordoblet (Ekroll 1997:245). Sakristiet på korets nordside ble bygd til tidlig på 1800-tallet. Middelalderkirken har flere kvadersteiner med figurer i høyt relief samt annen «dekor», noe som det er svært få av steinkirkene på Agder som har. 5 september 1429 var biskopen og to kanniker trolig på visitas på Oddernes (DN IV:837, 838). Rundt 1620 var Oddernes hovedkirke med annekser på Vennesla, Sangesland/Øvrebø og Hægeland (St.S. 217f). Til samme tid ble det ført en fortegnelse av kirkens inventar, og der nevnes det at i kirkens alter var et låst skap (op.cit.). Dette var for oppbevaring av utstyr til messen. Kirken står på en stor odde mellom utløpet av Otra i vest og Topdalsfjorden i øst. Under Prestegården hører (38/2) Prestøya og under Kongsgårds parseller (43/82) Lahelle. Oddernes var i vikingtid og middelalderen krongods (Stylegar 2006:270f), noe som kan antyde at den er blant de gamle hoved- eller fylkeskirker. Navnet Kalkheia et stykke nordvest for kirken kan antyde kalkbrudd for produksjon av mørtel til kirkebygget. Rett nord for kirken heter det Presteheia og i nordøst renner Prestebekken. Ute på odden sør for kirken, der Otra munner ut i havet, finnes navnene Prestvika, Kirkebukta og Galgebergtangenen. Kirken er reist i nordkanten av et meget stort gravfelt, og i området er det funnet en rekke andre spor av jernalderbebyggelse (Sødal & Stylegar 2004). (kartreferanse: BK 004-5-2).

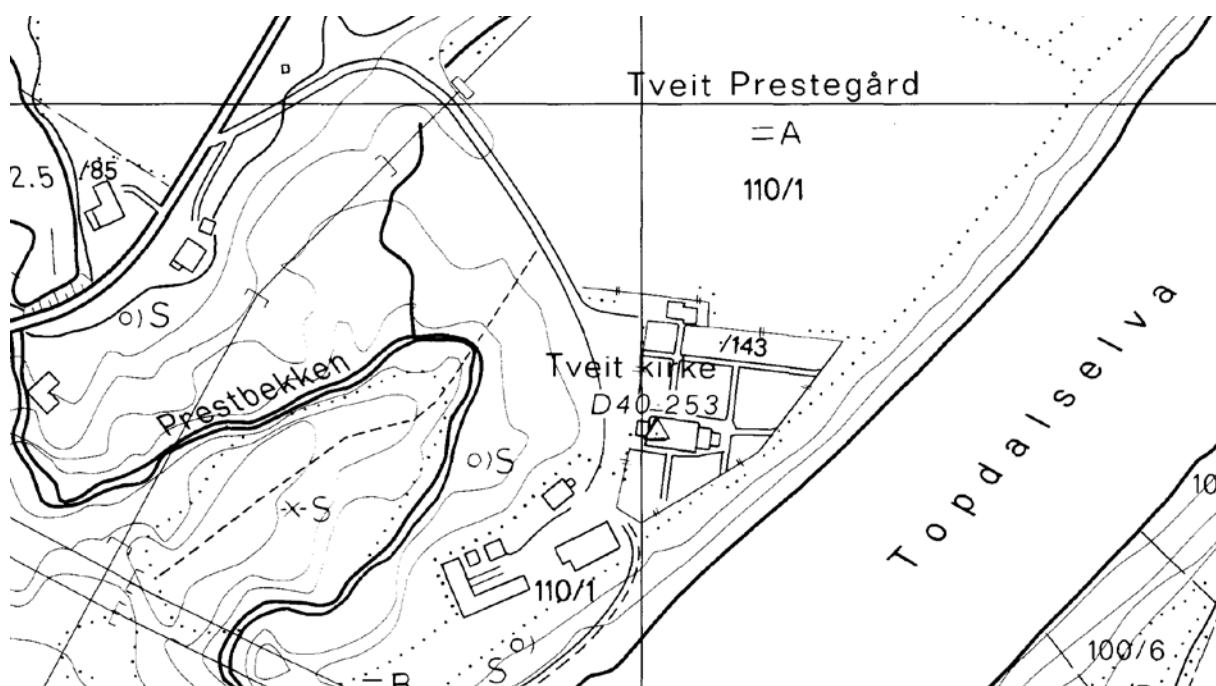

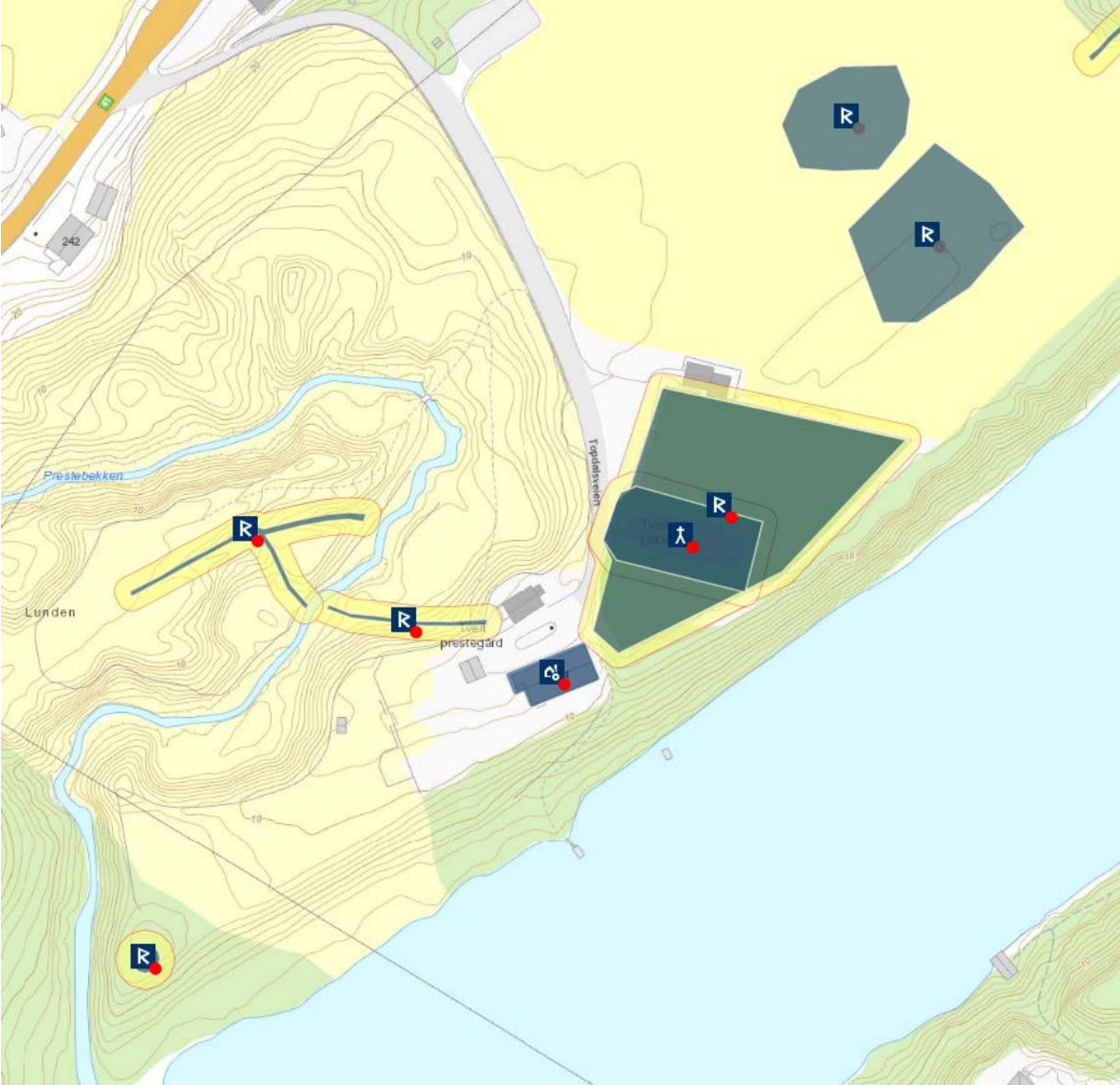

TVEIT, gnr. 13 (=110) Tveit prestegård (Tveit sogn). Kristiansand kommune.

ID 85690

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 110) Tveit prestegård, hvis opprinnelige navn er Tveit (NG 1), er i 1379 (*Puæitar kirkiu*, DN I:459). Kirken har bevart kummen fra en døpefont i sandstein datert til 1250-1350 (Solhaug 2001:95). Presten ved Tveit kirke var på slutten av 1300-tallet prost på Aust-Agder (PN 24, DN IV:510), og i samme tidsrom også kannik ved domkirken i Stavanger (DN I:459, XXI:220). Dette åpner muligheten for at Tveit var en av de tidlige hoved- eller fylkeskirkene. I 1429 derimot satt prosten ved Øyestad kirke (DN IV:837). Den romanske steinkirken fra første halvdel av 1100-tallet hadde opprinnelig rektangulært skip og smalere, rektangulært kor med apside. I 1867 ble skipet forlenget mot vest ved et påbygg i tre (Ekroll 1997:244). Kvader i korets hjørner og portal (samt muligens også skipets østhjørner) er i tønbergitt, hvilket viser at denne kvaderen er prefabrikert ved bruddet nær Tønberg. Noen av kvaderne har figurer i høyt relief. Kirken står ved vestbredden av Topdalselva. Navnet Kalkfjellet og to dype dammer 500 meter vest for kirken viser hvor et antall av kvaderne samt kalk til mørtelen og ble brutt. 3 september 1429 var det trolig visitas på Tveit, i og med at to kanniker og Øyestadpresten/-prosten var til stede (DN IV:837). Rundt 1620 var Tveit hovedkirke med anneks på Birkenes (St.S. 213). Til denne tid, da Stavanger bispedømmes jordebok ble satt sammen, ble det samtidig laget oversikt pr. kirke over dens inventar og «ornamenter». Tveit har den lengste inventarlisten av samtlige kirker, og blant alle gamle og nye alterduker, lysestaker, messehagler og kalk og disk nevnes at kirken har «1 schab i alteritt mett laas for» (St.S. 212). Altså et låsbart rom i alteret for oppbevaring av utstyr til messen og som ikke skulle være tilgjengelig for andre enn presten. Denne type skap ble oftest laget i veggene i koret, men i kirker der det middelalderske steinalteret er bevart ser en tidvis slike firkantede hull i siden av alteret. Prestbekken renner sør for kirke og prestegård. Det nevnes også at det da var 29 gårder i Tveit sogn (St.S. 215). I heiene vest for kirken ligger Kjerregårdsmyrane, men et slikt navn har trolig referanse til det visuelle og ikke til funksjon. Noe lenger vest finnes derimot navnet Lomlands kirkevei. Inne på kirkegården finnes flere steder formasjoner i terrenget som antyder at kirken er blitt reist midt i et gravfelt. (kartreferanse: BL 006-5-4).

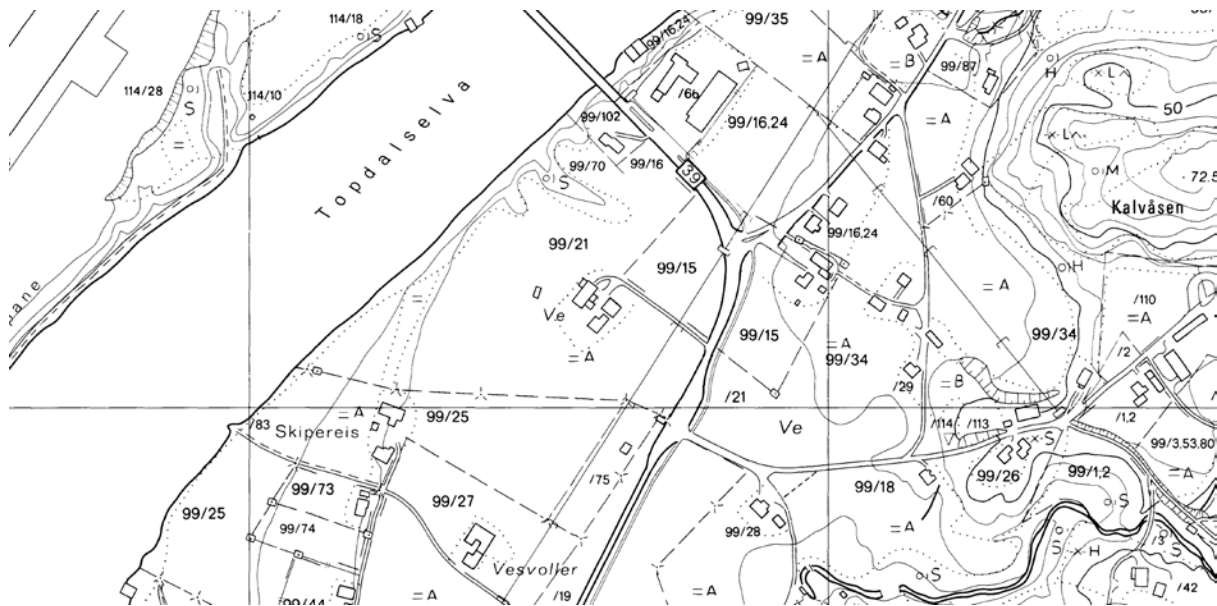

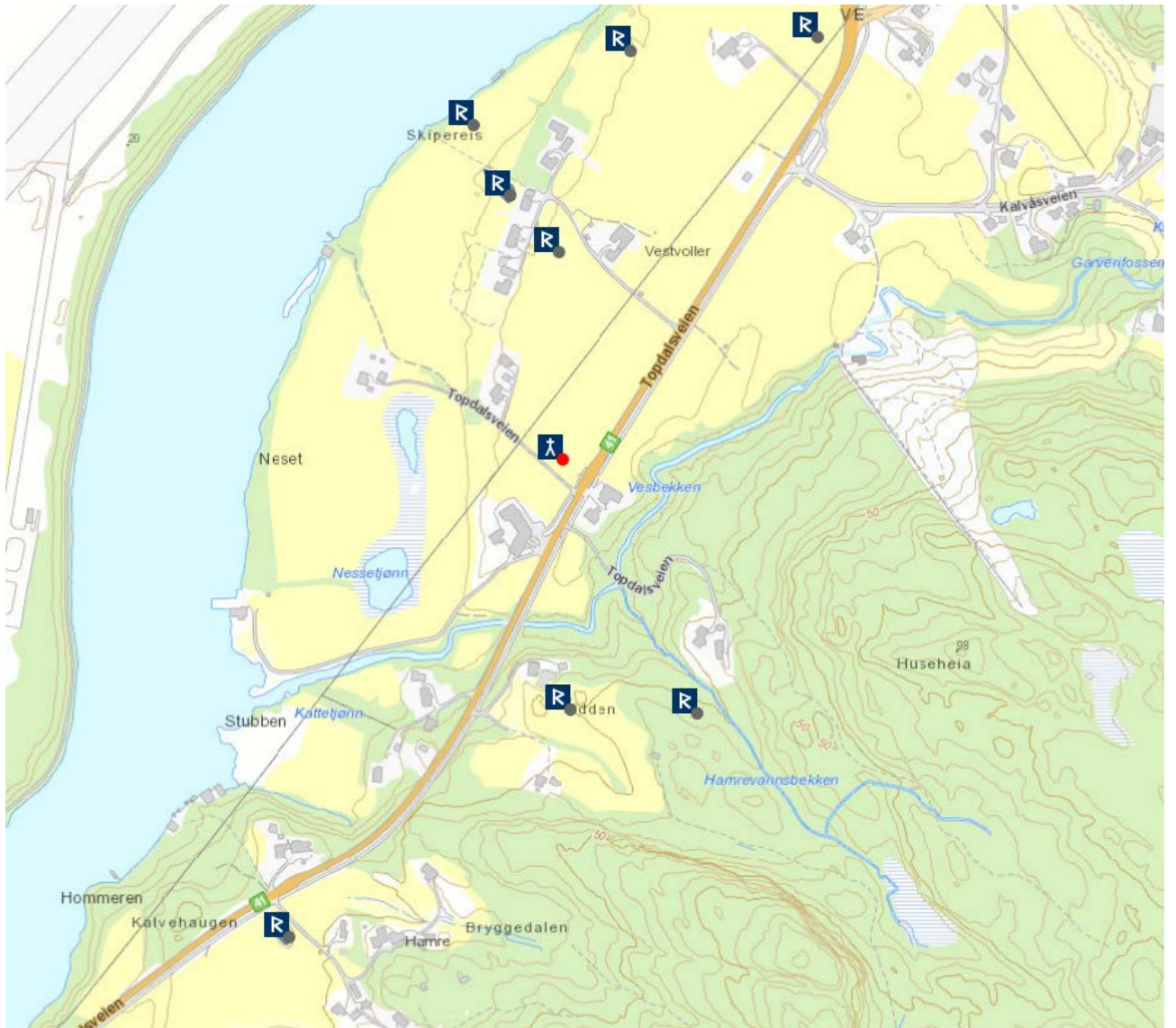

STA. MARIA KAPELLET PÅ VE, gnr. 2 (=99) Ve (Tveit sogn). Kristiansand kommune. Nedlagt kirkested.

ID 105528 - Kapellegra

I 1477 søkte en prest ved navn Karl Johannesson (*Carolus Iohannis*) paven om uskyldserklæring for et drap han hadde begått: «Karl Johannesson, prest ved sognekirken i *Twielh* i Stavanger bispedømme, sier at han en gang på en lørdag da han forretet messe i Santa Maria-kapellet som ligger innenfor grensene til hans sogn, inviterte et av sognebarna ham og noen venner til et måltid. Der dukket flere uinviterte menn opp og havnet i slåsskamp med dem (...)» (Jørgensen & Saletnich, 1999:46f). Jørgensen antyder at *Twielh* som latinisering av et norsk stedsnavn kunne være identisk med Talgje, Tveit eller Tjul i Jelsa – eller et annet sted. Alle disse tre gårdsnavnene lar seg gjøre å se som utgangspunkt for *Twielh*. En svært sannsynlig lokalisering av dette kapellet er til (gnr. 99) Ve i Tveit sogn. Ifølge lokal tradisjon skal det ha stått en kirke på Ve, på *Kapellegra* – et åkerstykke umiddelbart nord for husene på Ve ytre. Det fantes svært mye stein på lokaliteten tidligere, «som etter en stor bygning» (VAF top./ark. arkiv). Kirken er ikke kjent fra andre kilder, og trolig var den lagt ned da Stavanger bispedømmes jordebok ble opprettet rundt 1620. Gården Ve ligger nær munningen av Topdalselva der denne møter Topdalsfjorden og havet, om lag 2,5 kilometer ned/sørsørvest for Tveit kirke. Den var tingsted i seinmiddelalderen og utgangspunktet for *Wee skipreida* (NG 2). (kartreferanse: BL 005-5-1).

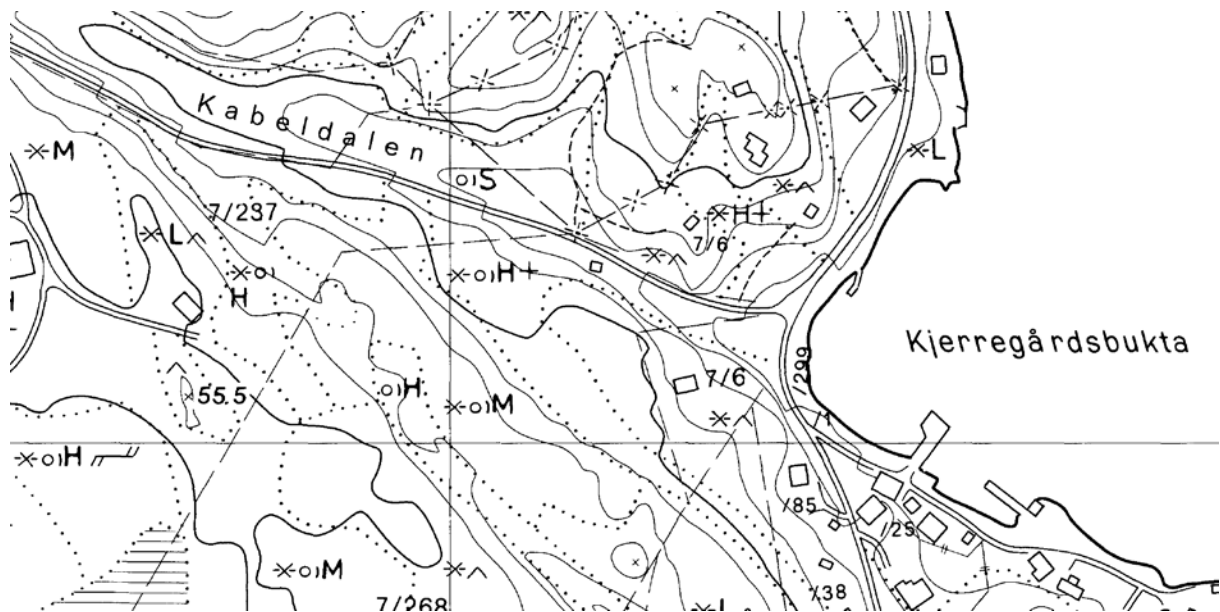

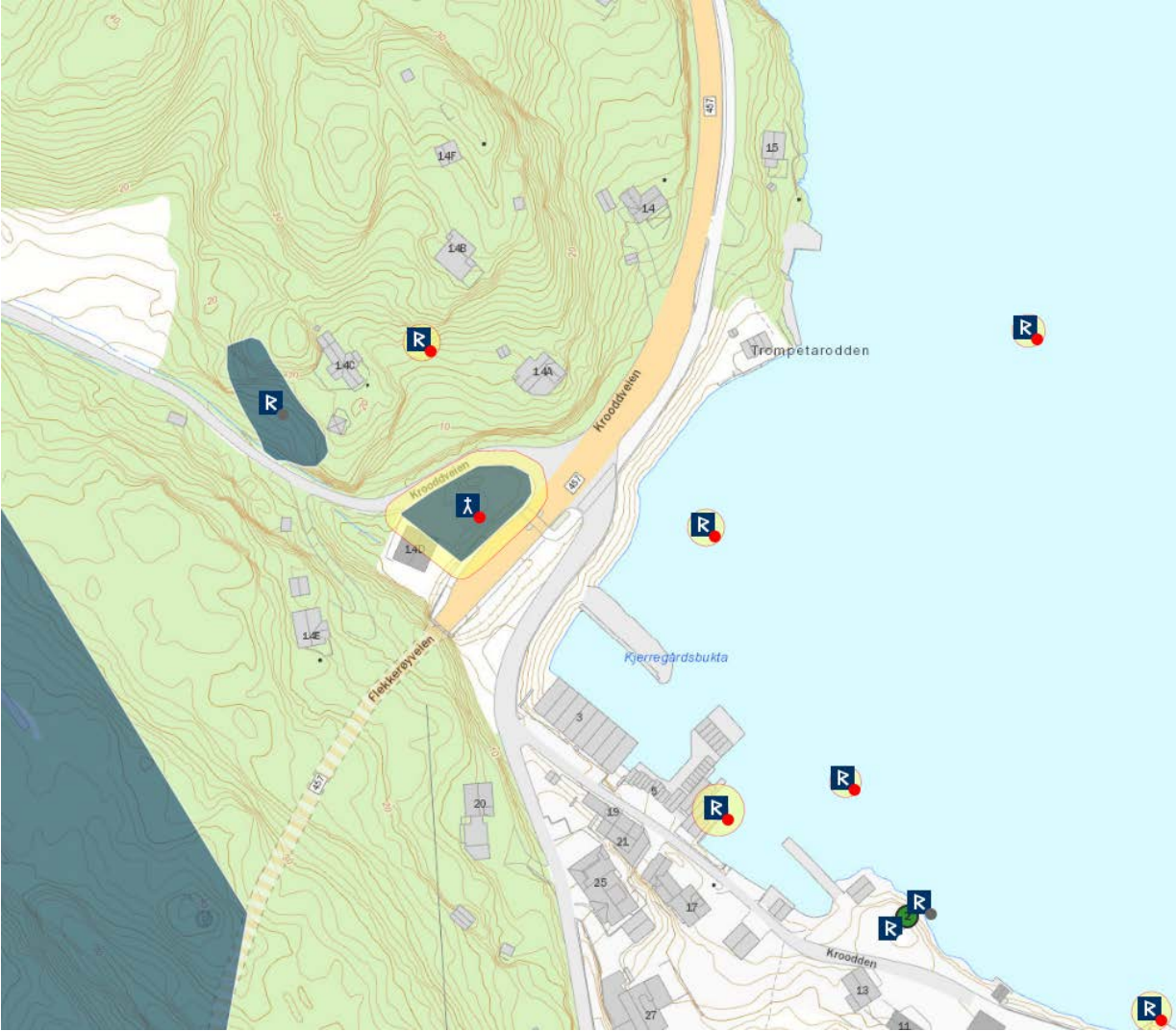

INDRE FLEKKERØY HAVN, gnr. 7 [207] Møvik (Oddernes sogn). Kristiansand kommune. Nedlagt kirkested.

ID106636 Kjerregårdsbukta

På grunnen til (gnr. 7) Møvik på vestsida av Indre Flekkerøy havn utenfor Kristiansand, mellom oddene Spinneren og Kroodden, går Kabeldalen opp fra sjøen. Bukta heter Kjerregårdsbukta, og kort vei opp i dalen ligger Kjerregården. Den samme *Kircke gaard* er avtegnet på et kart fra 1754, og det finnes referat fra en inspeksjon av gravplassen i 1668; det var da mange graver der (Wikander 1985:44). I 1833 og 1859 nevnes «den fra ældgammel Tid indredede Begravelsesplads paa indre Flekkerøe». Den ble på denne tid benyttet til gravlegging av ukjente eller også utenlandske sjøfolk, men også leilighetsvis til avlastning for Oddernes kirkegård (Bolling 1948:66). Navnematerialet viser at det har stått et kapell på stedet i seinmiddelalderen, og sannsynligheten er stor for at gravplassen var i funksjon samtidig. Rimeligvis har kapellet en sjelden gang i seinmiddelalderen vært betjent fra en nærliggende sognekirke, men det er nok blitt lagt ned ved reformasjonstiden i og med at det ikke er nevnt ca. 1620 i Stavanger bispedømmes jordebok. Kirkegården ble ødelagt/fjernet 1984 (VAF top./ark. arkiv). (kartreferanse: BK 003-5-3).

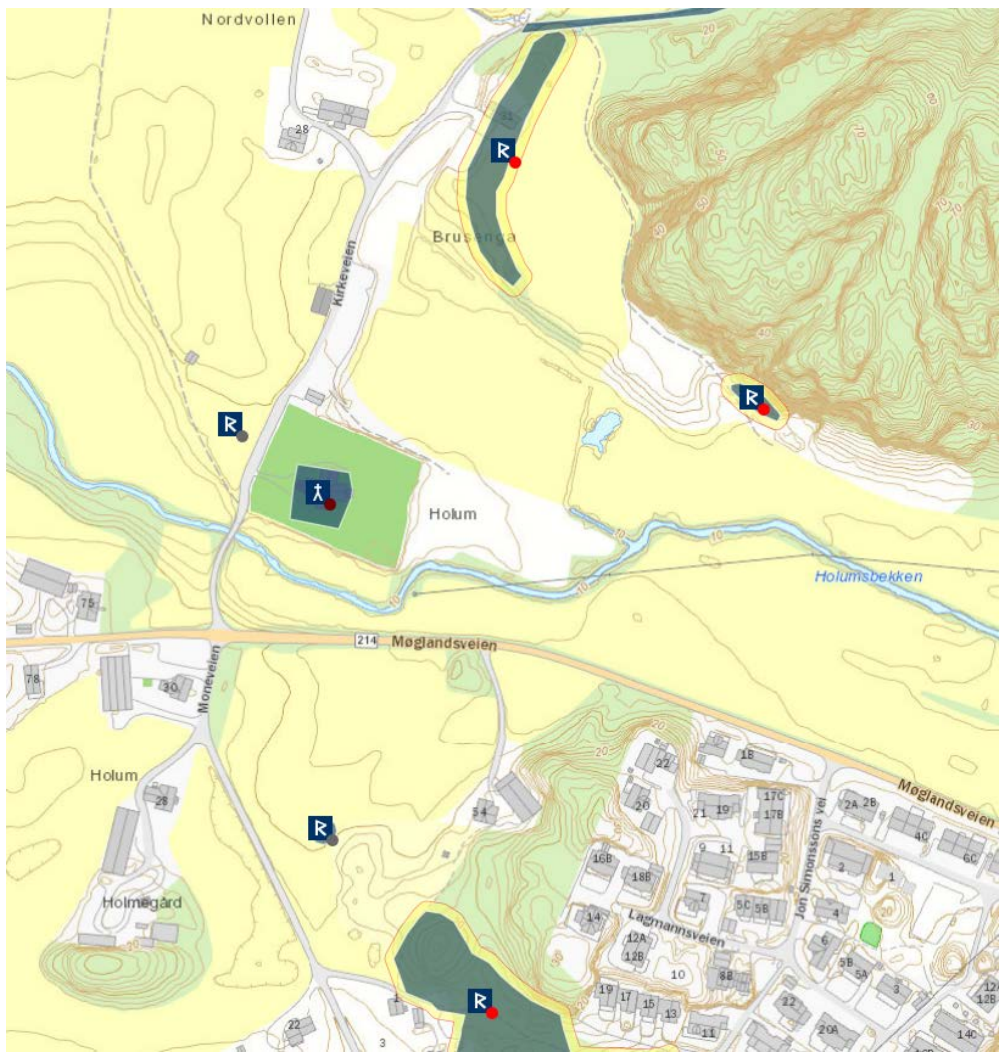
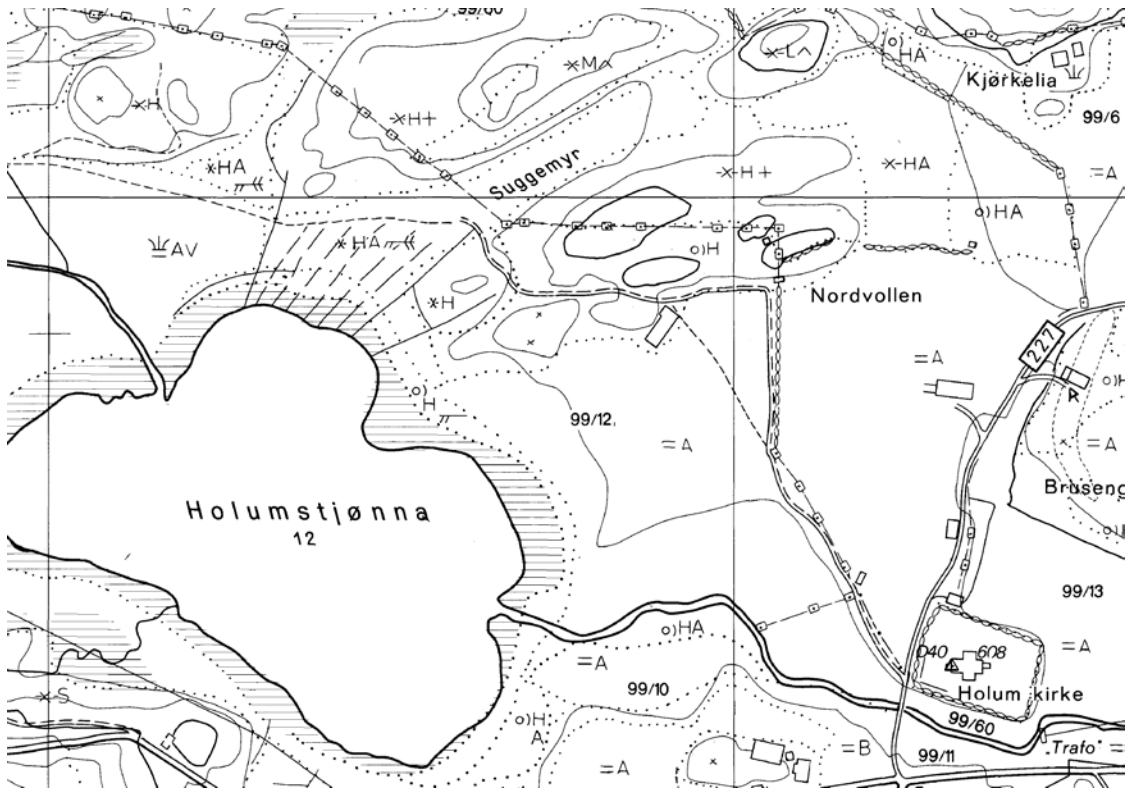

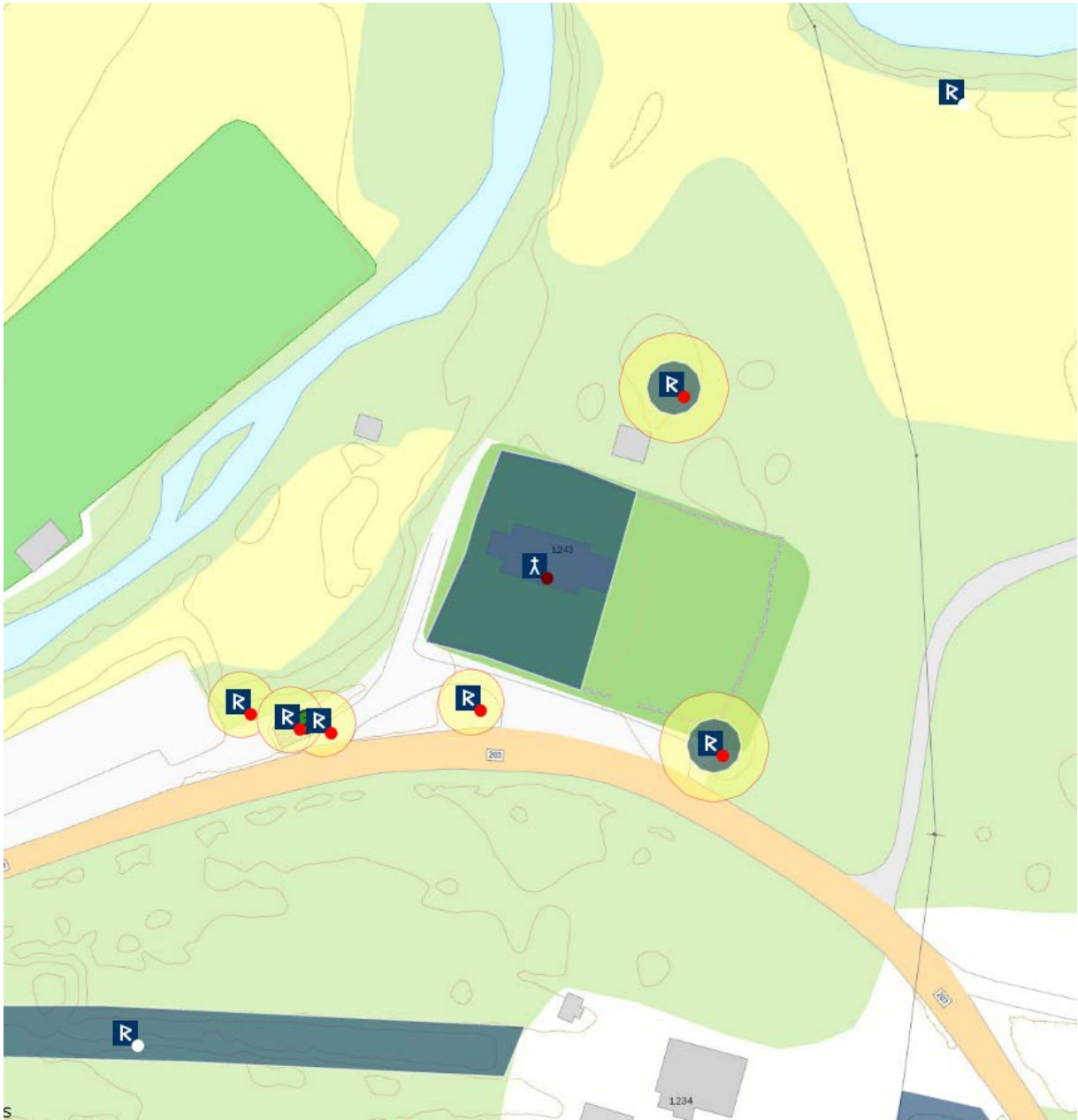
MANDAL KOMMUNE

HOLUM, gnr. 17 (=99) Holmegård (Holme sogn). Mandal kommune.

ID 84617

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 99) Holmegård, hvis opprinnelige navn er Holum (NG 88), er i 1307 (*ecclesie de Holeim*, DN IV:73). Et kart fra 1749 viser hva som vel må være en langkirke i tømmer, der nåværende kirke står. Denne tømmerkirken ble sannsynligvis bygd i 1550- eller 1560 årene. Den ble revet i 1823 og nåværende kirke, en tømmerkirke med korsformet grunnplan, sto ferdig på den gamle kirkens tuft året etter og ble vigslet i 1825 (Nomedal 1975:7ff). Ifølge lokal tradisjon skal likevel den eldste kirken ha stått på Monen, et tidligere tørrlendt område under Holum om lag 800 meter sør og ned for nåværende kirke, innved Mandalselva, og «navnet Kjørkehauen peker i samme retning» (Nomedal 1975:6). I 1307 lå kallsretten til Holum kirke med *capella de Hargnarstadum (ecclesie cum capella sibi annexa)* til biskopen i Stavanger (DN IV:73; ang dette kapellet, se gnr. 57 Hennestad i Vigmostad sogn). Biskopen hadde da tapt sin kallsrett til Holum kirke, og erkebiskopen innsatte av den grunn en prest ved Stavanger domkirke til vikar ved Holum. Vikaren skulle samtidig betale ¼ av Holum kirkes inntekter til kannikene ved Stavanger domkirke (jf Daae 1899:92). I 1492 ble det gjennomført en jordehandel på Holum, *a kirkiuMESSO aftan* (DN V:942). Utgiverne av DN V mener dato for denne kirkemessen skal være Mathiasmessen 24. februar. Rundt 1620 var Halså hovedkirke med annekser på Holum, Øyslebø, Laudal og Harkmark (St.S. 225f). Til samme tid ble hovedkirkeprestens tiende fra Holum og Harkmark svart i korn eller laks, men fra Øyslebø og Laudal kom den som «redegiert» (reide) i form av smørlauper (St.S. 230). Kirkegården ved Holum ble i 1852 utvidet med 3 favner mot nord og med tilsvarende i 1859, og nordmuren har fortsatt denne avgrensning. I 1870 foretok man igjen en utvidelse (Nomedal 1975:29f). Et kort stykke nord for kirken heter det Kjørkelia (tidligere bnr. 6) og rett øst for dette Kjørkefjellet. Sør for kirken og gårdstunet nede ved Mandalselva heter det Tingfjellet, en mulig referanse til tingsamlinger. Et bruk av Holum nede ved elva heter Krossen, muligens en referanse til et tidligere kors i friluft. På gården skal det i middelalderen ha stått et «kloster» (Daae 1899:334), altså et herberge for reisende. Holum skal ha vært adelig setegård og deretter krongods, for så å bli lagt til lagmannen i 1525 (NG 88). Dette er likevel kun lokal tradisjon fra amtmann P. Holm på 1790-tallet, hvilket samstemmer lite med at de øvrige gårder i området samtlige lå til kronen så langt tilbake det er kilder. Holum på 1400-tallet er belagt som sted der brev ble skrevet og/eller bevitnet av presten på Holum (DN VII:353) eller et større eller mindre antall lagrettemenn (DN XIII:152), og i 1492 er fogden i Mandalen på Holum på kongsstevne (DN VI:614). I 1525 ble Holum forlent lagmannen på Agdesiden (DN XXI:748), og det fortsatte den å være ut 1500-tallet. En mer sannsynlig forklaring kan derfor være at Holum var hovedgård i et gods kompleks som ble konfiskert under for eksempel rikssamlingen, og at den hele tida var et administrativt senter for kronen. Navneendringen fra Holum til Holmegård skjedde på 1600-tallet, da det ble populært blant eliten å foreta slike moteskifter (NG 88). I 1861 ble det behov for reparasjon av kirkegårdsmuren, og tanken var å ta materiale fra den store gravhaugen ved kirkegårdens nordøstre hjørne, alternativt fra den lille rett nedenfor (Nomedal 1975:29f). (kartreferanse: BE 003-5-4).

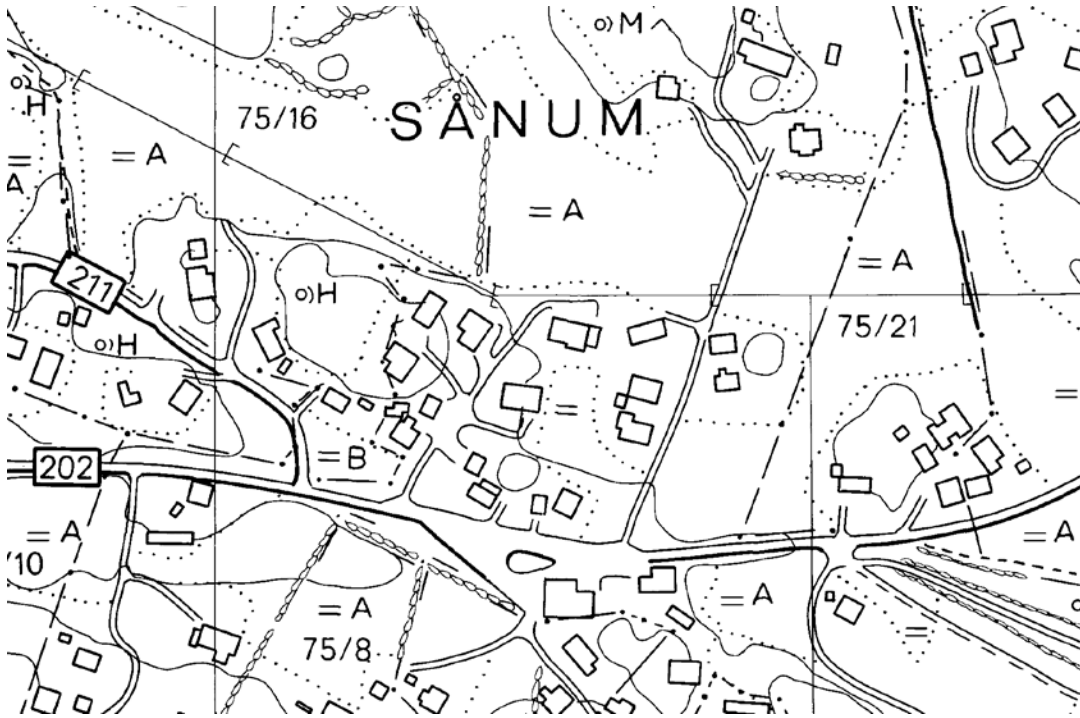

SÅNUM, gnr. 75 Sånum (Halså sogn). Mandal kommune. Nedlagt kirkested.

ID 92245

Eldste og eneste omtale av en kirke på (gnr. 75) Sånum er ved sognet i 1409 (*j sonoma sokn*, DN X:108). Kirken er ikke nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok ca. 1620 og må således være lagt ned før dette. Tradisjonen om kirke på (gnr. 75) Sånum er referert hos Kraft: «paa hvilken sidste [Sånum] omtrent ¼ Miil vestenfor Mandal beliggende Gaard, hvor i Fortiden skal have været Kirke, er en Samling af henved 30 større og mindre Gravhøie», men den ble avvist av Rygh uten nærmere begrunnelse: «Den af Kraft 2 III S. 315, jfr. S. 368 meddelte Formodning om en Kirke paa Saanum (NG 75) i Halsaa S. er vist uefterrettelig» (NG 82). På Sånum finnes lokalitetsnavnene Kjerkeågeren og Kjerkebakken, og det var i dette området kirkegård og sannsynlig kirketuft ble påvist ved arkeologisk registrering 2001. Radiologiske dateringer av skjelett viste at kirkegården var i bruk i tidsrommet 1440-1640 (Hogganvik 2001). I følge lokal tradisjon på gården var kirkehistorien godt kjent, og en av de tidligere brukerne, Niels Johannessen, hadde gjennom årene samlet det meste: «I det femtende århundre sto på Petter Johnsens nåværende eiendom Sånum et lite kapell. I Bankebukta, fortalte Knud Samuelsen meg, stod den lille prestegård. Murene etter denne stod enda da Knud var liten. I året 1526 brant kapellet ned. Etter Vincens Lunges brev av 9.2. 1526 ble brannen påsatt av kapere som hadde røvet Verne kirke og andre klostre her i Norge. Etter sjøslaget ved Hille fant Lybekerne ikke så lite som hadde tilhørt klostre og kirker. De gamle på Sånum fortalte at da kapellet brant var Sånumsfolk flyktet opp på Hisåsen. Herfra så de at kapellet deres gikk opp i luer. Steinene i muren etter kirken tok far til gamle Petter Johnsen og brukte til mur i sitt hus. I husets kjeller kunne en for femti år siden enda se maling på disse. De var malt himmelblå og røde. Det jordet som kirken stod på heter Kirkeåkren, og den lille bakken i nordre ende der kirken stod heter Kirkebakken. I åkren er funnet flere gamle mynter. Omkring 30-årene lekte lille Knud sammen med andre barn fra Sånum på kirkegården. Murene etter kirken stod der da. 'Flere av gravene var enda synlig og på gravene plukket vi blomster,' sa Knud. De døde som er begravd her, blant de tusen glemte graver, med undtagelse av 10 Lybekere som i året 1526 ble begravd her. Sånums kirke eller kapell er ikke omtalt i Peder Clausens bok om kirker i Norge, men da han skrev denne bok var Sånums kirke brent ned for ca. 60 år tilbake og derfor ikke omtalt. Sånums kirke omtales i et gammelt dokument fra 1409 og nevnes da som Sonoma sokn, og at den lille kirke som da sto på Sånum var annektert til Valle». Gården Sånum dekker en stor odde rett vest for Mandal, og i følge tradisjonen gikk det ferge over et mellomliggende sund. Det heter at inntekten av ferjen i sin tid tilfalt kirken, og at det til denne også lå jordegods. Alle overleveringer går ut på at kirken i sin tid ble skutt i grus fra fiendtlige skip, som hadde søkt havn på Risøbank og som fra ankerplassen hadde kirken på nært hold. Gjennom flere generasjoner er litt etter litt de steinsamlinger fjernet, som utgjorde muren om kirkegården og kirkens ruiner. Under dette arbeidet er det i grushopene gravd frem et ukjent antall kanonkuler. Disse hadde et tykt belegg av rust, som hadde dannet ujevnheter i rundflaten. I det forhold at kirkegården var barnas lekeplass ligger visstnok nøkkelen gjemt til de tradisjoner om kirken og kirkegården, som opp gjennom tidene har holdt seg på Sånum og i de nærmeste bygder. De økonomiske fordeler gården hadde av de store steinsamlinger ville snart ha vært glemt. Bare én gravstein stod igjen i Kirkeåkeren til siste fjerdedel av 1800-tallet (Hogganvik 2001). I følge tradisjonen skal den første kirken på Agder være reist på Sånum (VAF top./ark. arkiv). (kartreferanse: BE 001-5-1).

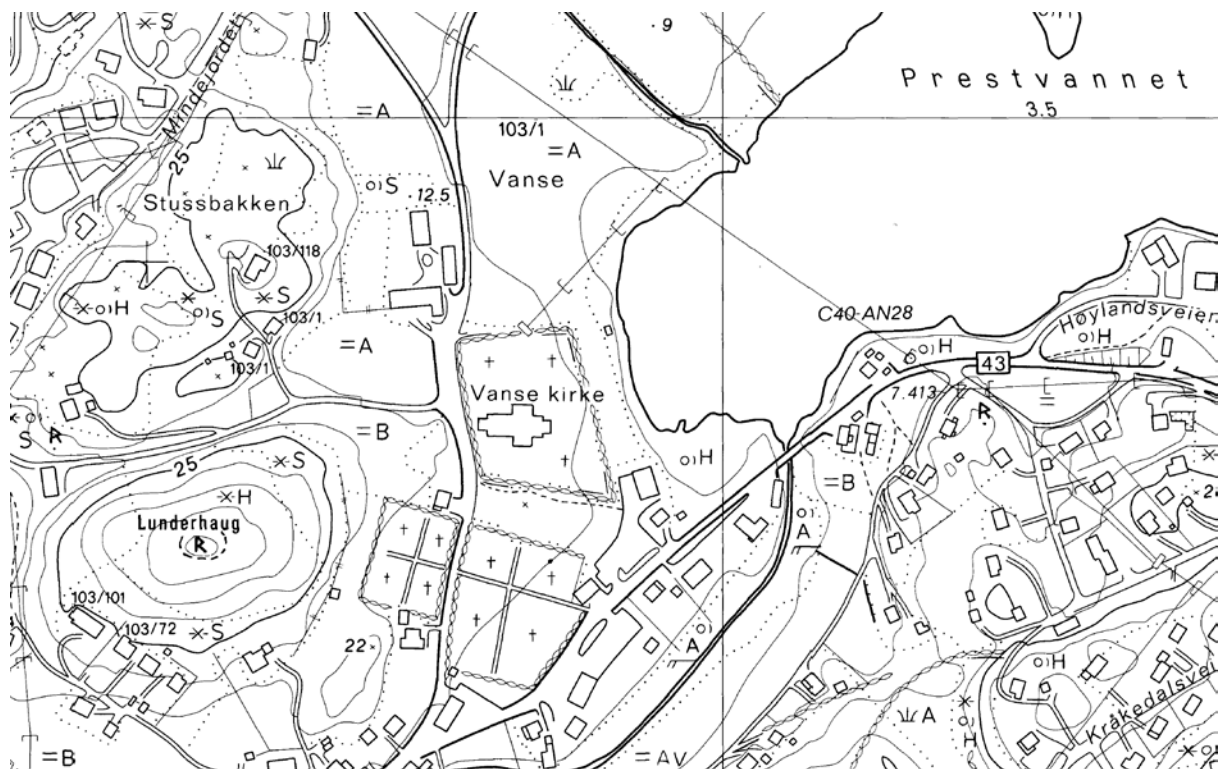

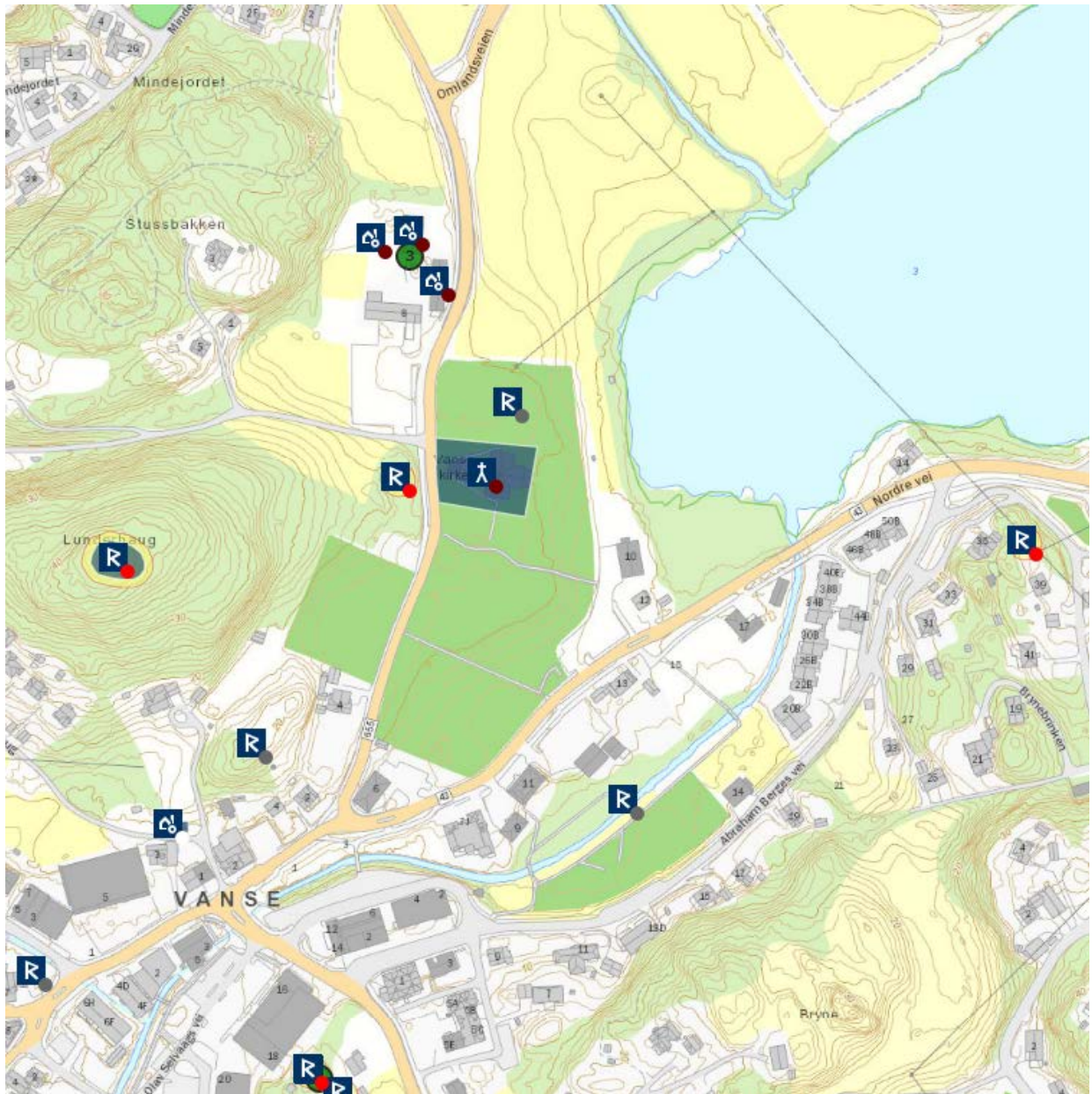
FARSUND KOMMUNE

VANSE (hovedkirke), gnr. 103 Prestegården (Vanse sogn). Farsund kommune.

ID 85763

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 103) Prestegården, hvis opprinnelige navn er Vanse (NG 182), er i 1421 (*Vanaseims kirkio*, DN III:656). Prest ved kirken, som da også var prost, nevnes allerede i 1285 (DN XII:8). I seinmiddelalderen var presten på Vanse dessuten kannik ved domkirken i Stavanger (DN IV:839, VI:702), noe som vistes allerede i 1346 ved at det da satt en *vicarius* (kapellan) på Vanse (DN XII:95). Den middelalderske steinkirken står på på tungen mellom Prestvannet i øst og Brastadvannet i vest. Den opprinnelig romanske bygningen hadde fram til 1848 rektangulært skip og smalere, rektangulært kor med apsidal avslutning. Nåværende våpenhus i vest er trolig nedre del av et middelaldersk vesttårn. I 1848 ble koret og skipets østvegg revet og erstattet av et stort, korsformet tilbygg (Meberg 1987). Kirkens nåværende spissbuede portaler har derimot tidliggotiske stilpreg fra 1200-tallet og er rimeligvis sekundære. Flere forhold peker i retning av at Vanse var krongods i vikingtid og middelalder, og at kirken er blant de tidlige fylkeskirkene. Bla. er ikke eget prestebol på Vanse nevnt før ca. 1620 (St.S. 249). En lang rekke brev ble utferdige på gården av to eller flere lagrettemenn, så mye tyder på at gården var lagtingsted (DN IX:233, VI:561, IX:779). Ca. 1620 var Vanse hovedkirke med annekser på Briseid/Herad og Hekne/Spind (St.S. 247f). Et brev av 1328, der Stavangerbiskopen innkalte «prestene sine» på Å (Lyngdal), Austad, Spangereid, Briseid og Spind til «oppvaskmøte» på Vanse i forbindelse med påstander om at disse for med løgn om Vansepresten (DN IV:178), kan tyde på at Vanse da var hovedkirke med de øvrige kirkene som annekser. Kort vei vest for kirken ligger (103/6) Klokkhammer, trolig en referanse til en klokke ved kirken (NG 200). På kirkegården og få titalls meter vest for kirken ligger rester av et gravfelt. (kartreferanse: AT 003-5-4).

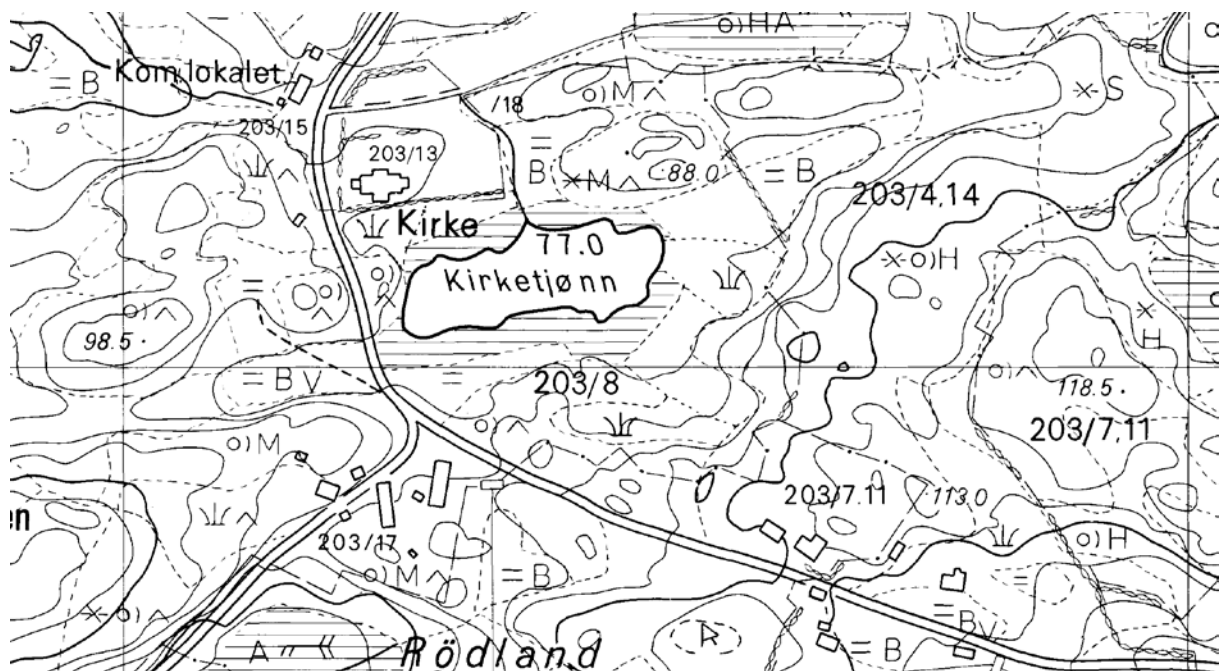

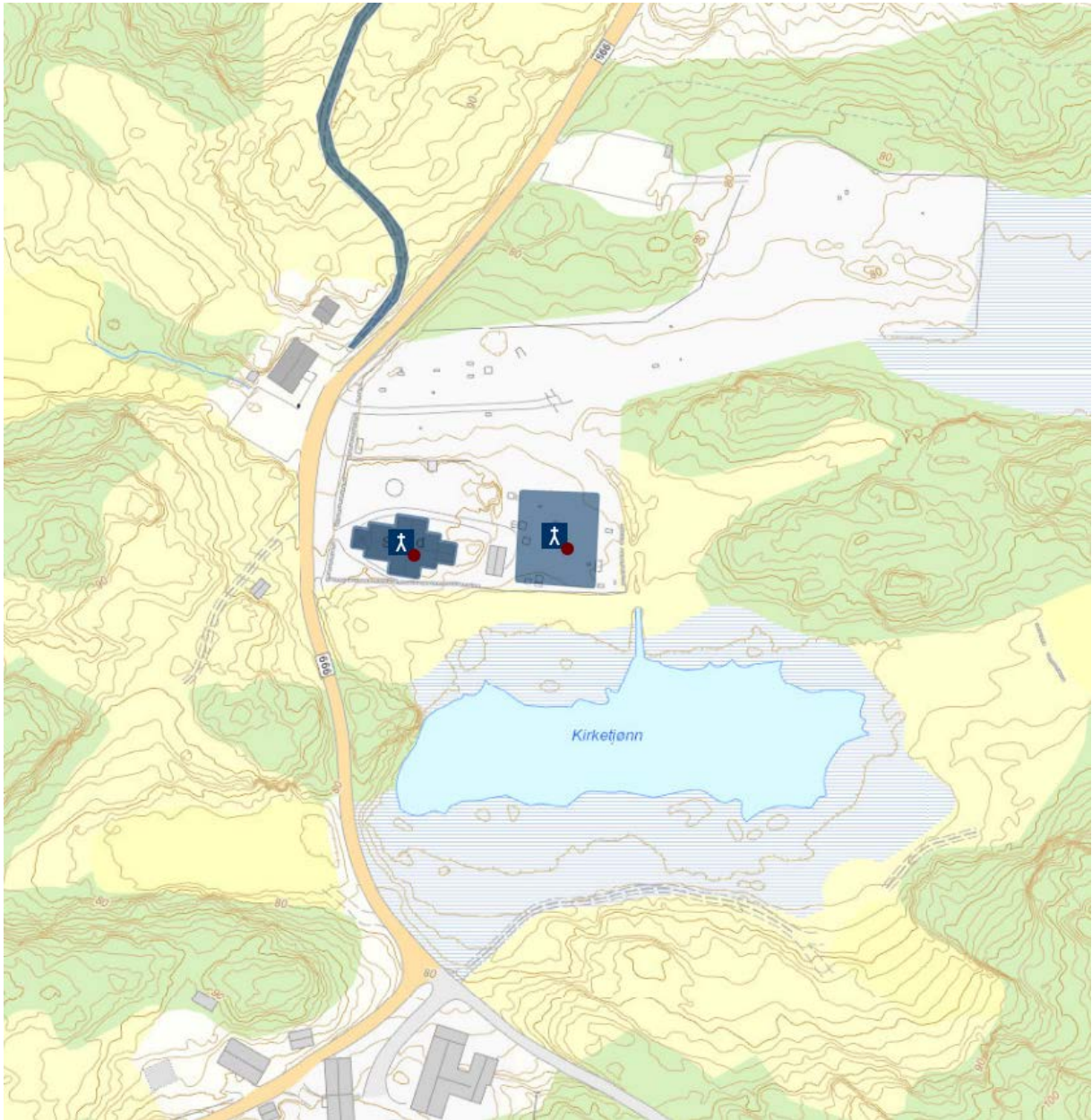

HEKNE (SPIND), gnr. 78 (=203) Rødland (Spind sogn). Farsund kommune.

ID 85530

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 203) Rødland er i 1341 (*Hælkhna kirkiu*, DN XII:93), men prest ved kirken nevnes i 1328 (DN IV:178). Spind var i middelalderen et bygdenavn og således trolig navnet på en gammel storenhet, fra hvilken Rødland er utskilt, mens kirkestedsgården *Helkna* er et tapt navn. Spind har oprinnelig omfattet mer enn det nåværende Spind sogn, nemlig hele «Spindlandet» samt den halvøya som ligger vest for Spindfjorden, også hele den halvøya som ligger øst for fjorden og som nå er delt mellom Spind, Austad og Å/Lyngdal sogn (NG 213). Ca. 1620 var Vanse hovedkirke med annekser på Briseid/Herad og Hekne/Spind (St.S. 247f). Nåværende Spind kirke, en tømmerkirke med korsformet grunnplan bygd 1776, står rett inntil Kirketjønn. Den avløste en eldre tømmerkirke som sto 9 favner (ca. 20 meter) øst for den nåværende, noe lavere ned i terrenget. Da nåværende sto ferdig ble gammelkirken revet (Birkenes 1950:38). Den gamle kirkegården rundt der den gamle tømmerkirken sto er intakt, og ny kirkegård er etablert i ei langstrakt glove rett nord for kirken. Nord på øya, under (gnr. 69=194) Grobo kort vei øst for gårdstunet ligger Kirkefjellet. Sørvest for øya, i sundet mellom Lista og Spind, ligger (61=186) Prestøy ved siden av Tjuvholmen. Det sistnevnte navnet finnes ved samtlige norske middelalderbyer og ved enkelte sentrale gårder, og stedet ble (i alle fall) fra slutten av 1500-tallet benyttet som rettersted. (kartreferanse: AV 003-5-4).

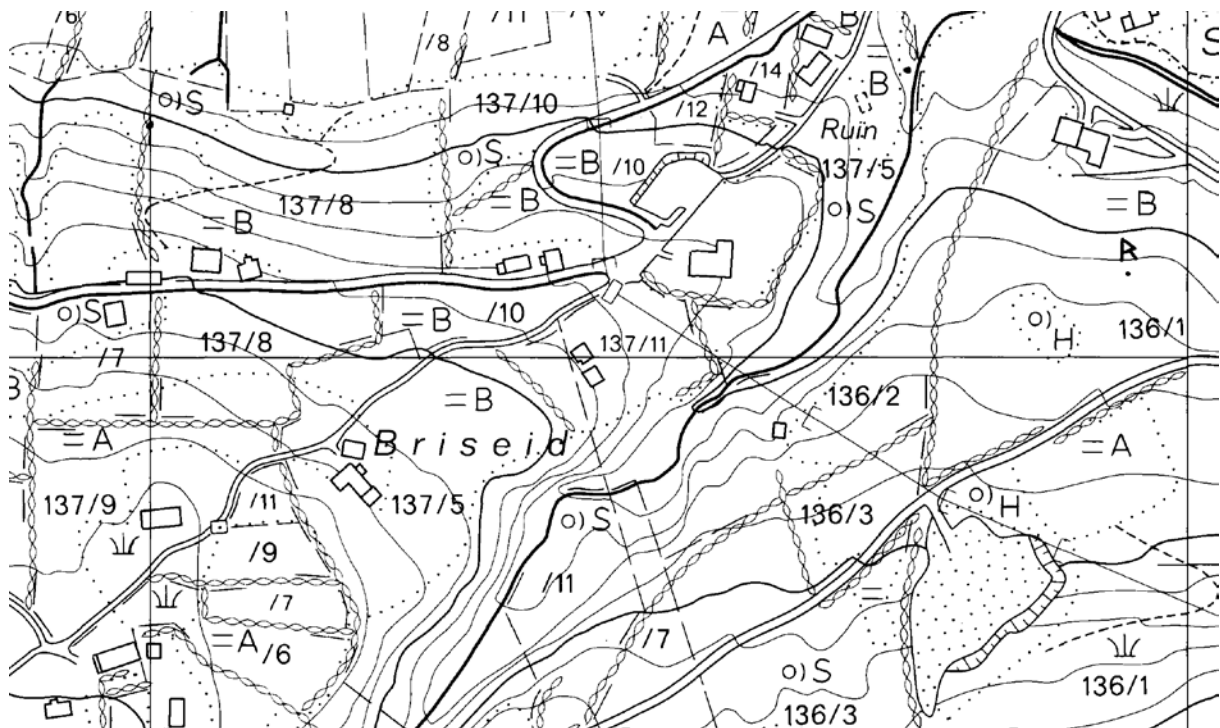

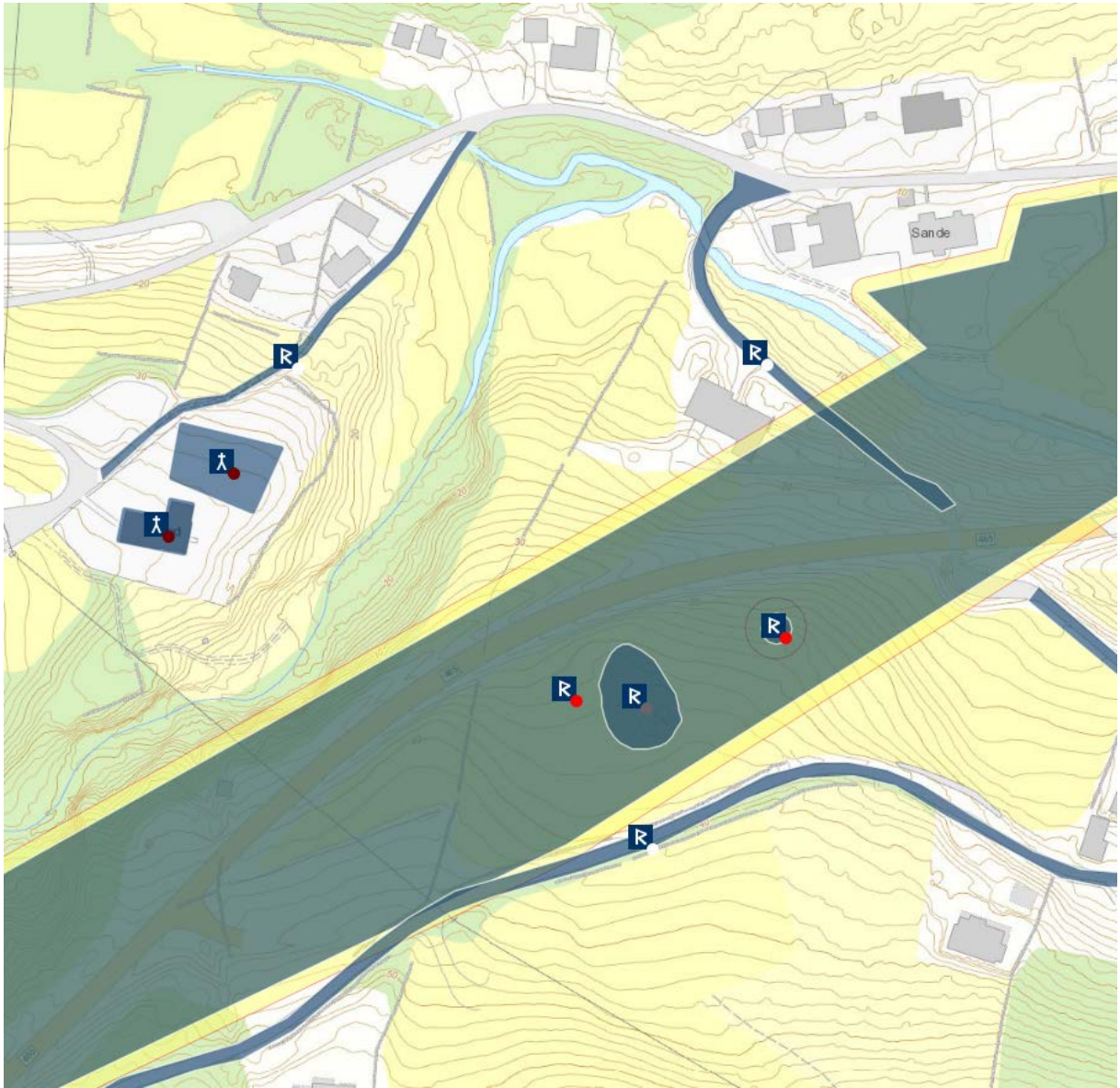

BRISEID (HERAD), gnr. 12 (=137) Briseid (Herad sogn). Farsund kommune.

ID 84555

Nåværende kirke står på (gnr. 137) Briseid. En paneltømmerkirke med rektangulært skip og smalere, rektangulært kor, muligens bygd ca. 1570, sto fram til ny kirke var reist i 1840. Dette var en tømmerkirke med korsformet grunnplan, bygd sør for den gamle kirkegårds-muren, ”dog saaledes at dens nordre kryss brede gaaer ind i den gl. kirkegaards hegn”. Denne kirken brant i 1948, og ny kirke – reist på samme sted som den brente – ble vigslet i 1957 (Rudjord & Høyland 1977:162ff, 80ff). På 1500-tallet var kirkens fabrica beneficert Vanse kirke, et forhold som hadde vedvart siden midten av 1400-tallet. Det ser således ut til at Briseid kirke i seinmiddelalder var et regulært kapell under Vanse, der så vel mensa som fabrica ble håndtert at sognepresten ved Vanse kirke. Under Sande, rett opp i nordøst ligger Prestøyna. Et myrete dalføre sørvest for kirken heter Kjerringdalen, *muligens* en forkortelse for Kjerkendalen. (kartreferanse: AU 004-5-2).

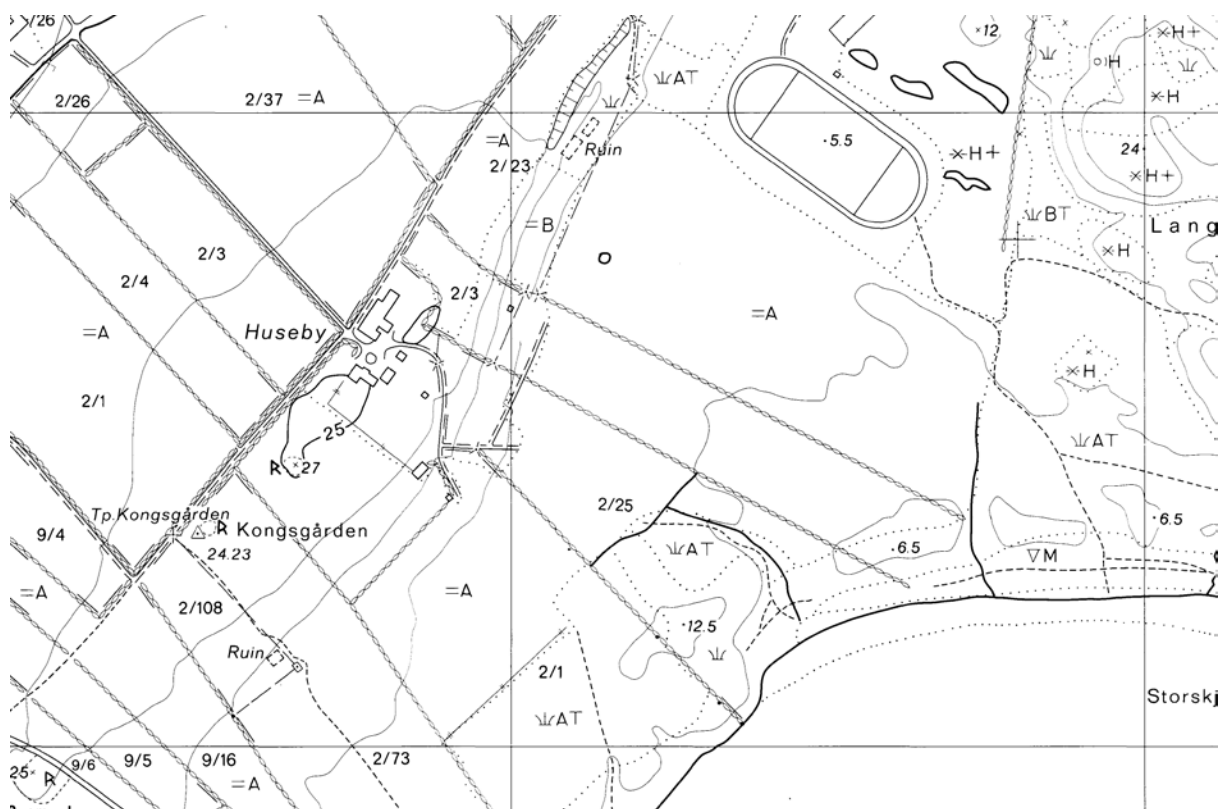

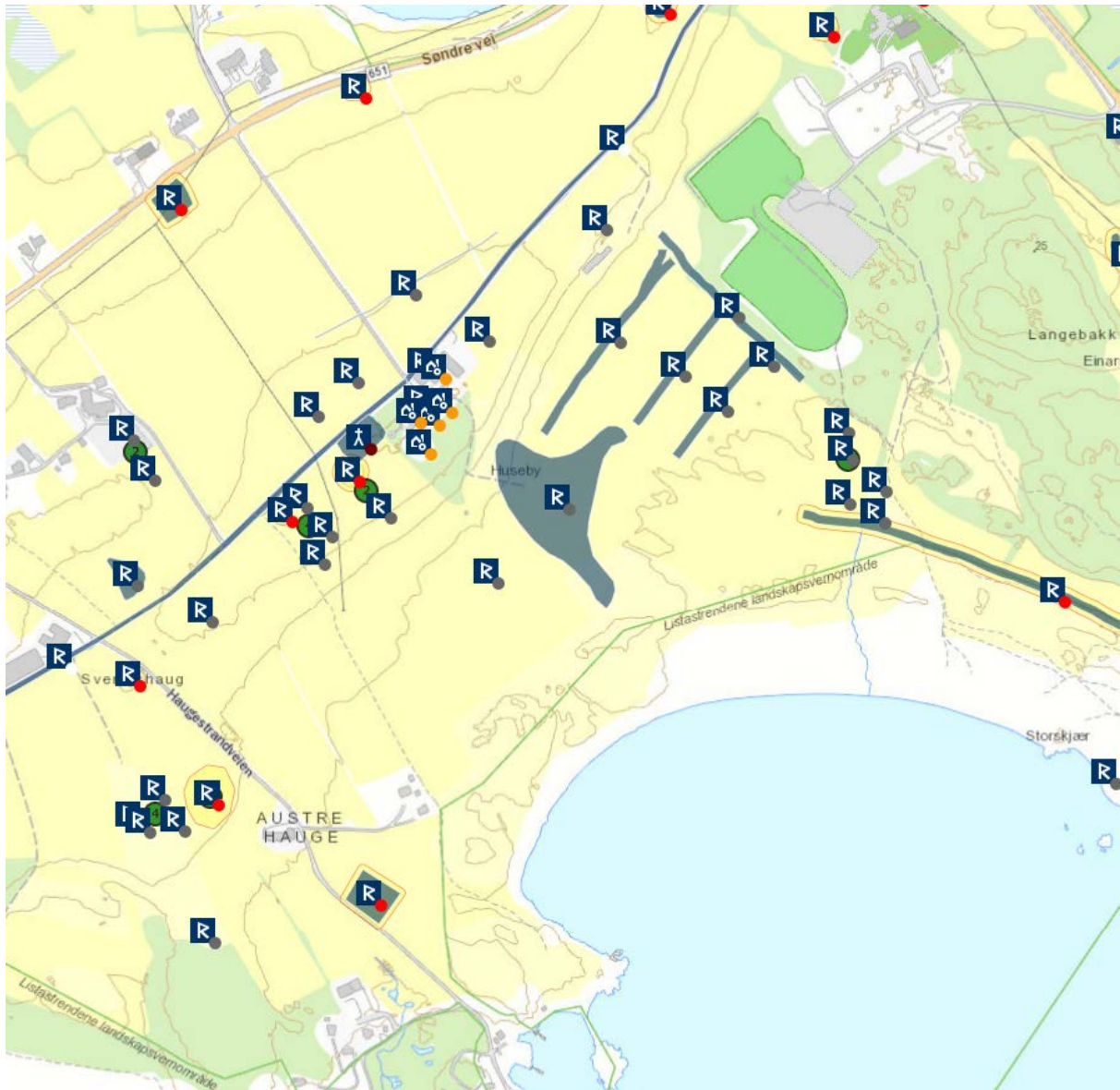
HUSEBY ST. LAVRANS, gnr. 2 Huseby (Farsund sogn). Farsund kommune. Nedlagt kirkested.

ID 61580

Første og eneste omtale av en kirke på (gnr. 2) Huseby er i 1308 (*sancti Laurentii de Lista* var av de 14 kirker som, DN I:114). Det heter da at pave Clemens V skjenket avlat til de botferdige som på visse tider besøkte 14 navngitte kapeller – samtlige kongens – derunder Lavranskirken på Lista. Kirken ble lagt ned på 1500-tallet. Hadde den vært i bruk ca. 1620 ville den nok likevel ikke blitt ført i Stavanger bispedømmes jordebok, all den tid kirken var kongens eiendom. Daae (1899:117) antar at Peterskirken i Stavanger, sammen med to av de tre kirkene Sørbø, Huseby og Husabø/Egersund, var arv etter dronning Margrete Skulesdatter [1208-1270] (jf. DN VIII:6). Rett sørvest for nåværende gårdstun er det merket av på ØK for stedet der kongsgården lå, og rimeligvis har kirken stått som del av dette tunet. Huseby var trolig fogdegård og sted for lagtinget i seinmiddelalderen (DN III:656, XV:121, VII:560). I følge lokal tradisjon skal en av portalene fra kirken være gjenanvendt i Vanse kirke (Ekroll 1997:246), så kirken på Huseby bør således ha vært bygd i stein – trolig i romansk stil.

Tradisjonen om flyttingen av portalen er likevel trolig en variant over et eldre kirkeflyttingssagn. Rundt 4 kilometer øst for gården, sør i sundet som deler Farsund by, ligger Tjuvholmen og Prestøy. Under 100 m nordøst for kongsgårdstunet ligger rester av et gravfelt. Det førstnevnte navnet finnes ved samtlige norske middelalderbyer og ved enkelte sentrale gårder, og slike steder ble (i alle fall) fra slutten av 1500-tallet benyttet som rettersted. (kartreferanse: AU 002-5-2).

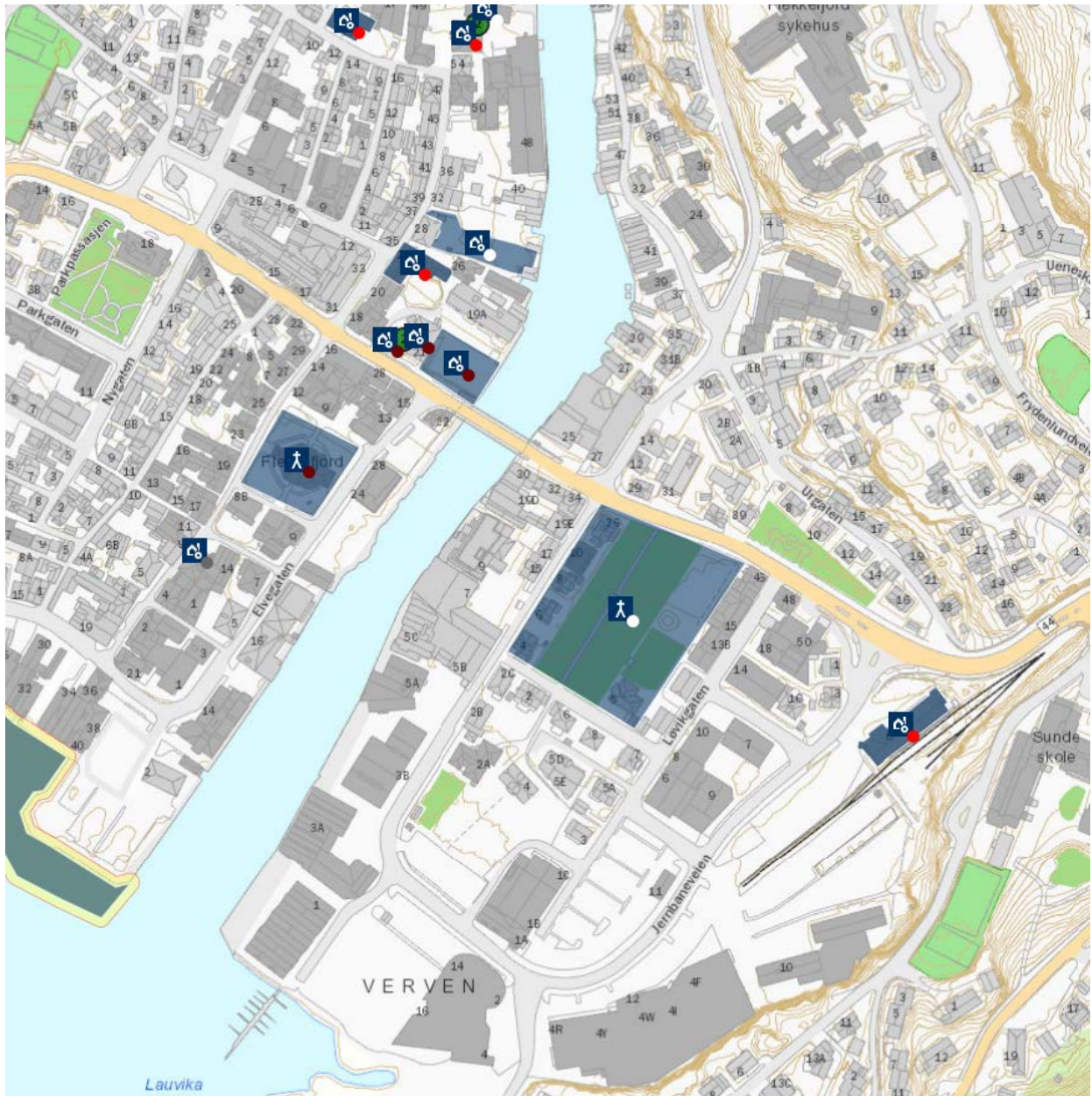
FLEKKEFJORD KOMMUNE

NES (FLEKKEFJORD), gnr. 70 Nes (Nes sogn). Flekkefjord kommune.

ID 84159

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 70) Nes er i 1460 (*Nes kirkio*, DN IV:948). Kirkestedet er likevel mye eldre, for i 1639 fantes i lensmann Torkelsøns skorstein et stykke av en gravplate fra andre halvdel av 1100-tallet, med teksten *Gunnar Bjørnsson ligger her* hogd i runer samt symbolet for Agnus Dei innrisset (Jakobsen & al 1983:24f). En kort elvestubb som deler Flekkefjord sentrum midt på renner fra Grisefjorden i nord og munner ut i Lafjorden. Kirken står på odden som utgjør vestre del av Flekkefjord sentrum. Middelalderkirken var trolig en stavkirke. Denne skal ha stått til rundt 1783 da ny kirke, en tømmerbygning med åttekantet grunnplan, ble bygd tre år etter at den eldre kirken var revet. Nykirken ble i 1831 erstattet av nåværende kirke. Gravearbeider under koret i 1982 viste at man kom ned i den eldre kirkegården, så trolig kan samtlige kirker være reist på samme tuftområde (Jakobsen & al 1983). Ca. 1620 var Lund hovedkirke med annekser på Bakke, Tonstad, Gyland og Nes (Flekkefjord). Til samme tid ble kirketienende til annekse Gyland og Nes svart som smørreide, og prestetienende i ost eller smør til Lund hovedkirke fra samtlige kirker i gjeldet ble gitt i form av reide (St.S. 263f). Et brev fra 1465 viser at Nes kirke allerede da var annekst til Lunde kirke (DN IV:958). Oppe i heiene nord for kirken ligger Prestatjødn. (kartreferanse: AT 007-5-2).

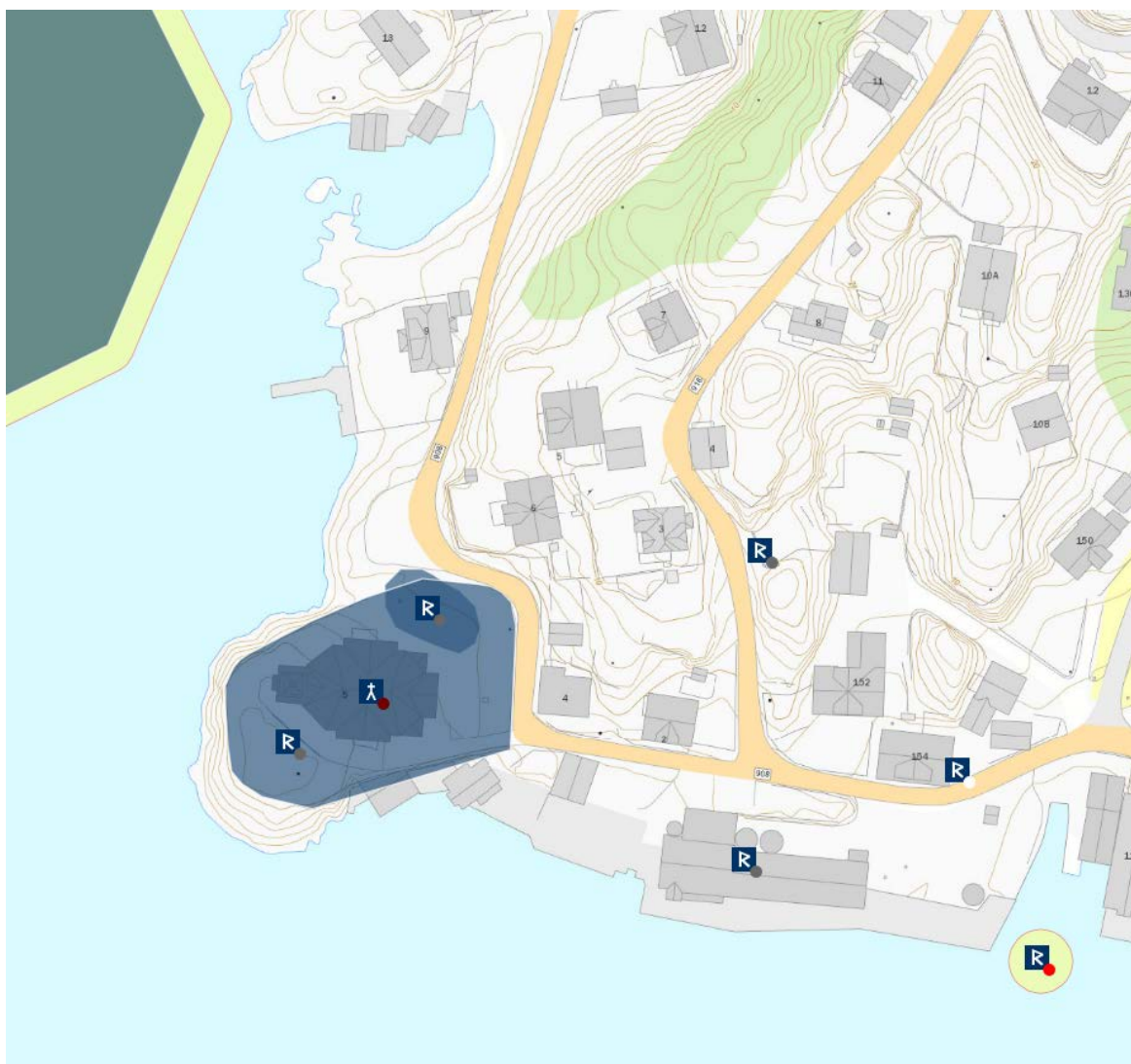
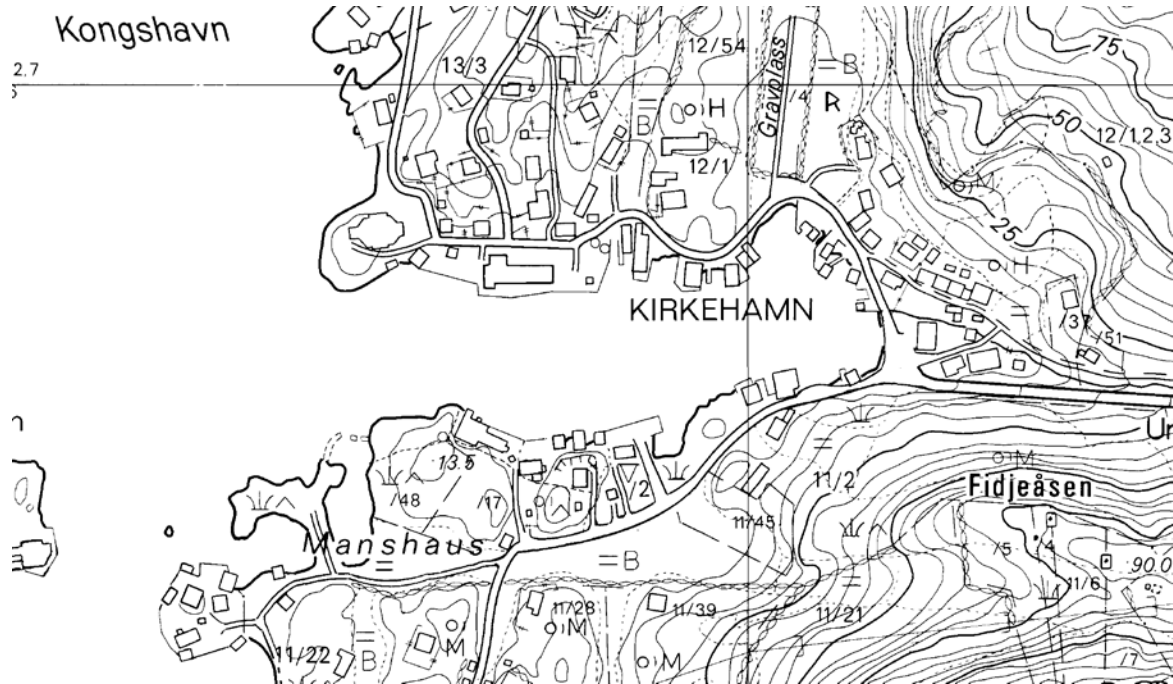

HIDRA, gnr. 12 Festevoll (Hidra sogn). (Jf. ID 70755 Festervoll – Prestøyna). Flekkefjord kommune.

ID 84572

Eldste omtale av en kirke med sogn på Hidra er i 1378 (*Hitra kirkiu sokn*, DN IV:510). Den nevnes så seint som i 1574 (DN XXI:1152) og ca. 1620 (St.S. 266). Prest er nevnt i 1348 (*sira Þorollfur i Hitrum*, DN IV:335) men ikke seinere. Kirken har skaft og fot av en døpefont fra 1200-tallet i gotlandsk kalkstein (Solhaug 2001:51f). Nåværende kirke står på (gnr. 12) Festevoll, på hva som tidligere må ha vært en noe bratt holme. Middelalderkirken var trolig en stavbygning. Den eldste kjente kirken, trolig bygd rundt 1620, ble reist som en langkirke i tømmer. I tiden 1700-1819 fikk den to utvidelser mot nord og sør og sto til slutt med korsformet grunnplan. I 1854 ble den nåværende kirken reist, en åttekantet tømmerkirke med små «tverrskip» mot nord og sør samt tårn i vest, på den samme odden men noen meter lenger inn/øst. I og med at det ikke var fast fjell i dette mer østlige området ble løsmassene fjernet, og deretter ble det bygd opp omfar på omfar med tømmer. Deler av muren rundt «kirkeholmen» skal i 1685 ha blitt lødd opp av marinesoldater. Rundt 1800-1818 skal sundet mellom «Kirkegård og Festervold», som var overflødd ved høstflo, ha blitt fylt igjen av marinesoldater. Den eldre kirken ble revet før nåværende kirke ble påbegynt. Det er uklart hvor langt tilbake i tid en kan følge kirkegården på Hidra, men i alle fall til ca. 1650. Rundt 1845 ble en tilleggskirkegård anlagt inne på «fastlandet», trolig den som er avmerket på ØK rett opp for Kirkehamn (Vågen & al 2004). «Det er fortalt at kirken i Kirkehamn var en med de første bygget i landet og bygget av en munk. Den var oprindelig en langkirke. Den har alltid stået på det samme sted, kun lit lenger vestover (...) Noen av de eldste, f. 1800-1820, fortalte at en kirke var brendt, og kloke Sven på Råja, med snøre i Åsekast, fortalte for far å meg at Kong Kristian 2de 1520, skib med banditter, kom ind til habnen og satte ild på stenkirkens tømrede torn. I senere år søkte jeg for vished å krøb da ind på Kirketomten så langt vest som jeg kunne komme, og fandt trækull spredd utover. Antakelig var steinkirken i bruk til 1610, da bønderne opførte en liten korskirke av tømmer. Kirkestenen ble ophopet på nordkanten» (Vågen & al 2004:27). Ca. 1620 var Bø hovedkirke med anneks på Hidra. I all hovedsak ble det da svart prestetiende til hovedkirken fra begge sogn, med unntak for prestetienden fra Hidra sogn og fra én gård i Bø sogn som ble svart i form av reide (St.S. 265f). Bukta vest for Kirkehamn heter Kongshavn og ligger under (14) Kjøyda. Rett opp/nordøst i heia for kirkegården, under (16) Åmland, heter det Prestemarka. Vest i sundet ut for kirkestedet, under Festevoll, ligger Prestøy, og sundet mellom Prestøy og Kådøy (under 15 Kåda) heter Krossundet. Tvers av sundet for Kongshavn heter det Steglet, trolig en referanse til et avrettingssted. Sundet ut nordvest fra Kirkehamn heter Krossund, og på lokaliteten Krossen skal det ifølge lokal tradisjon ha stått et kors. På utsiden av kirkegården ligger rester av et gravfelt. (kartreferanse: AS 006-5-3).

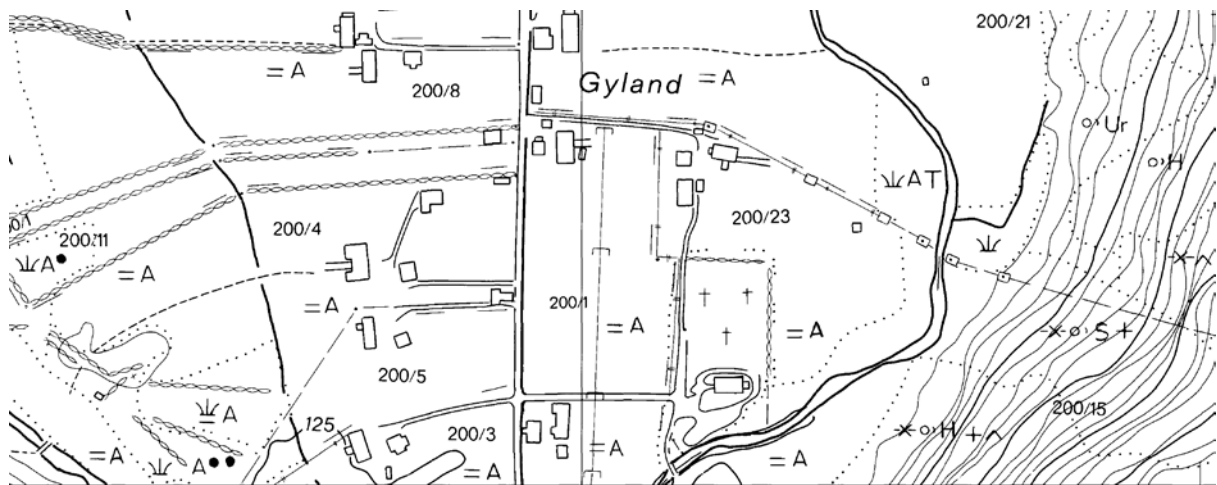

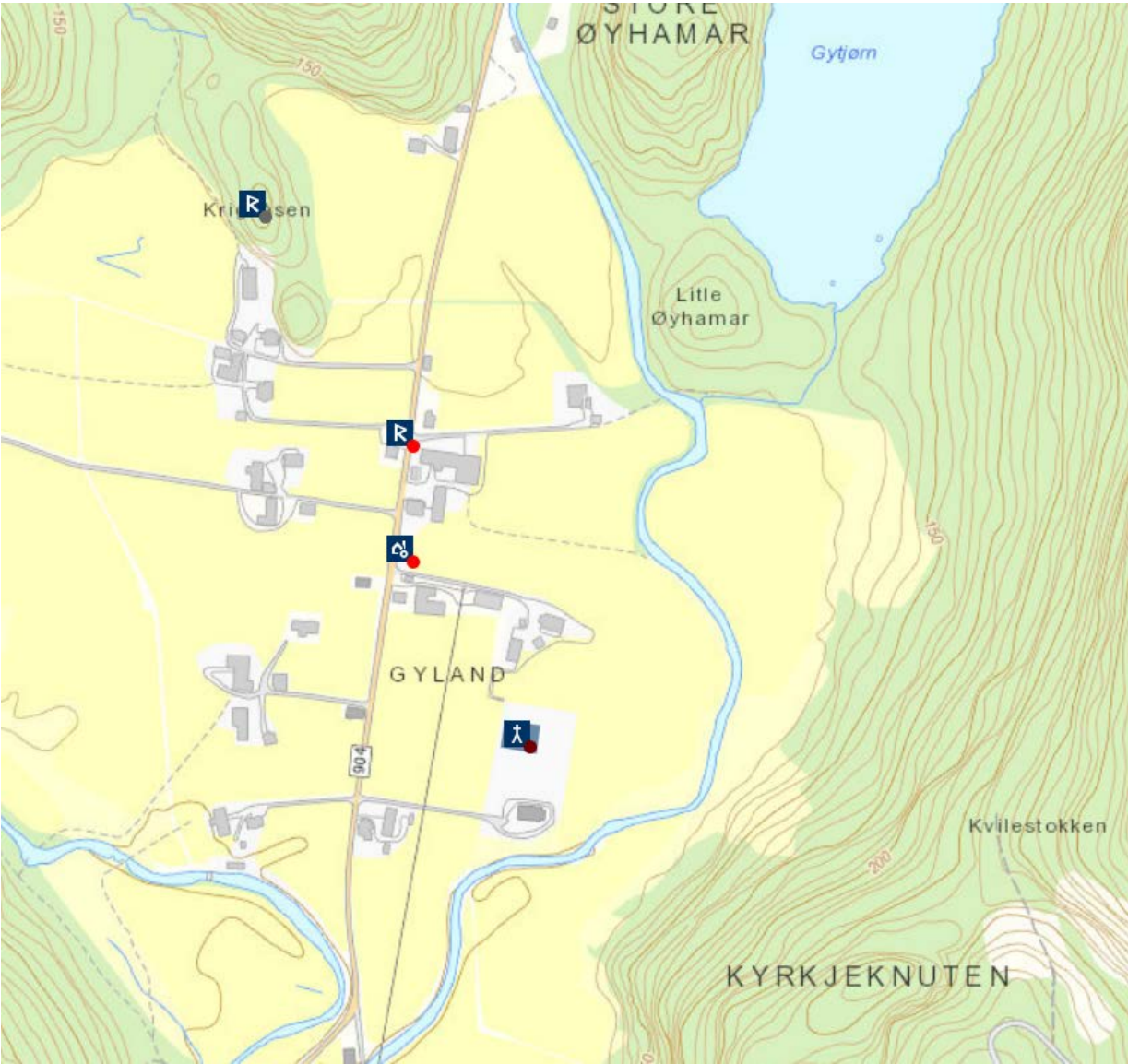
GYLAND [gamle], gnr. 99 (=200) Gyland (Gyland sogn). Flekkefjord kommune.

ID 103729

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 200) Gyland er ca. 1620 (*Gyllands eller Giolands kierche*, St.S 361). Men i og med at den da dro landskyld fra flere gårder i bygda, sto det kirke på Gyland også i middelalderen. Kirken har dessuten et lite krusifiks i emaljert messing, datert til rundt 1200 (Nuland 1960:131). Den eldste kjente kirken var en tømmerkirke. Det rimelige er å anta at denne var bygd i første halvdel av 1600-tallet, da regnskapene ikke gir grunnlag for å anta nybygging etter dette, og at den erstattet en middelaldersk stavkirke. Kirken som i 1815 ble revet var en liten langkirke i tømmer. Deler av materialene ble gjenbrukt i den nye kirken, en tømmerbygning med korsformet grunnplan. Det ser ut til at denne sto høvelig ferdig i 1817. I 1929 ble denne kirken revet og kirkestedet flyttet til (78=179) Nuland, men gravplassen på Gyland fortsatte å være i bruk (Nuland 1960:130ff, 1929:101f).

Nåværende Gyland kirke ligger på en liten odde ut i nordenden av Nulandsvatnet på dets vestside (AU 010-5-2). Ca. 1620 var Lund hovedkirke med annekser på Bakke, Tonstad, Gyland og Nes (Flekkefjord). Til samme tid ble kirketien den til annekse Gyland og Nes svart som smørreide, og prestetien den i ost eller smør til Lund hovedkirke fra samtlige kirker i gjeldet ble gitt i form av reide (St.S. 263f). Kirkegården på bnr. 1 av Gyland ligger i det nåværende tunområdet og er fortsatt i bruk. En annen kirkegård ligger på bnr. 6 i et område kalt Skeidsmonen, om lag 1 km sør for tunområdet. Denne ble opprettet i 1902 (Nuland 1929:103). Øst for de to kirkegårdene ligger Kyrkjeknuten, og et stykke østnordøst for denne ligger Store og Lille Kyrkjevatn. På Gyland er det gjort et stort funn fra folkevandringstid i en haug kalt Øysteinshaugen som ble gravd ut i 1875. (kartreferanse: AV 011-5-3/010-5-1).

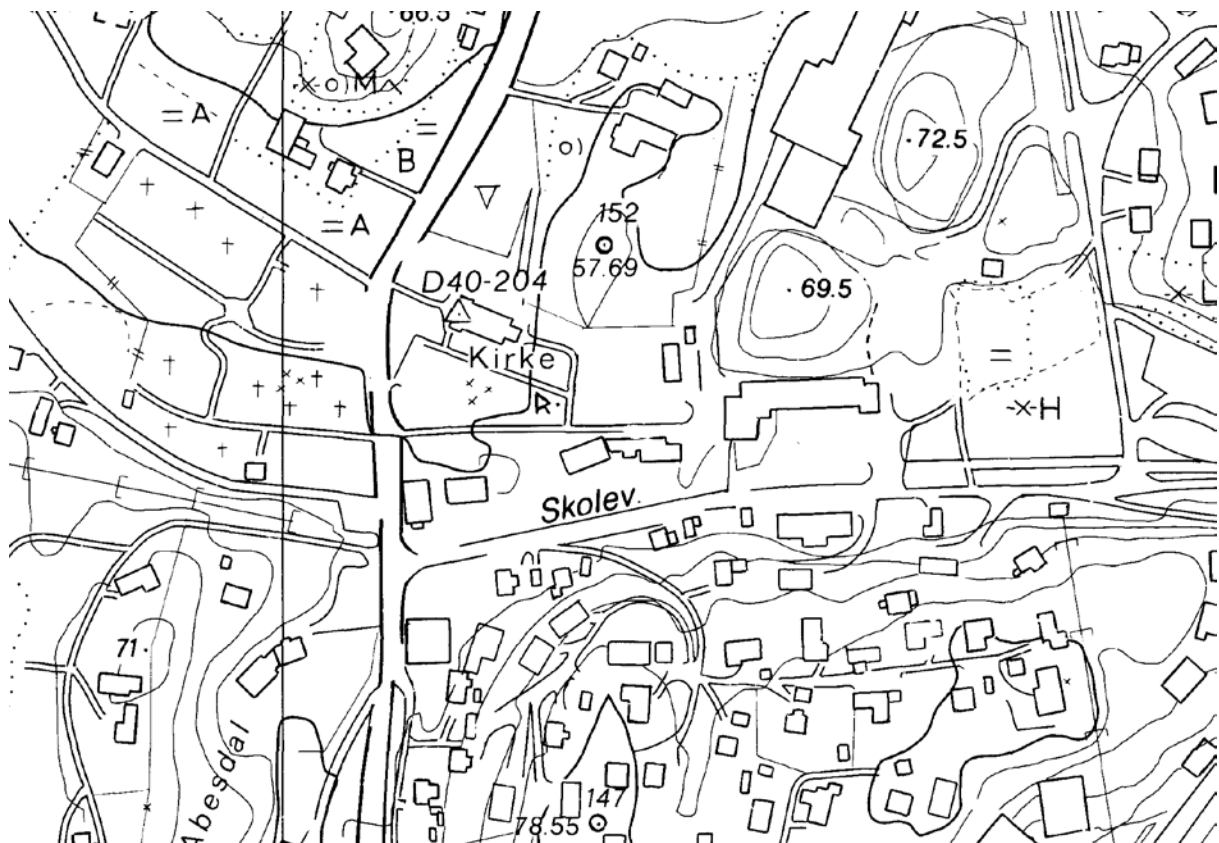

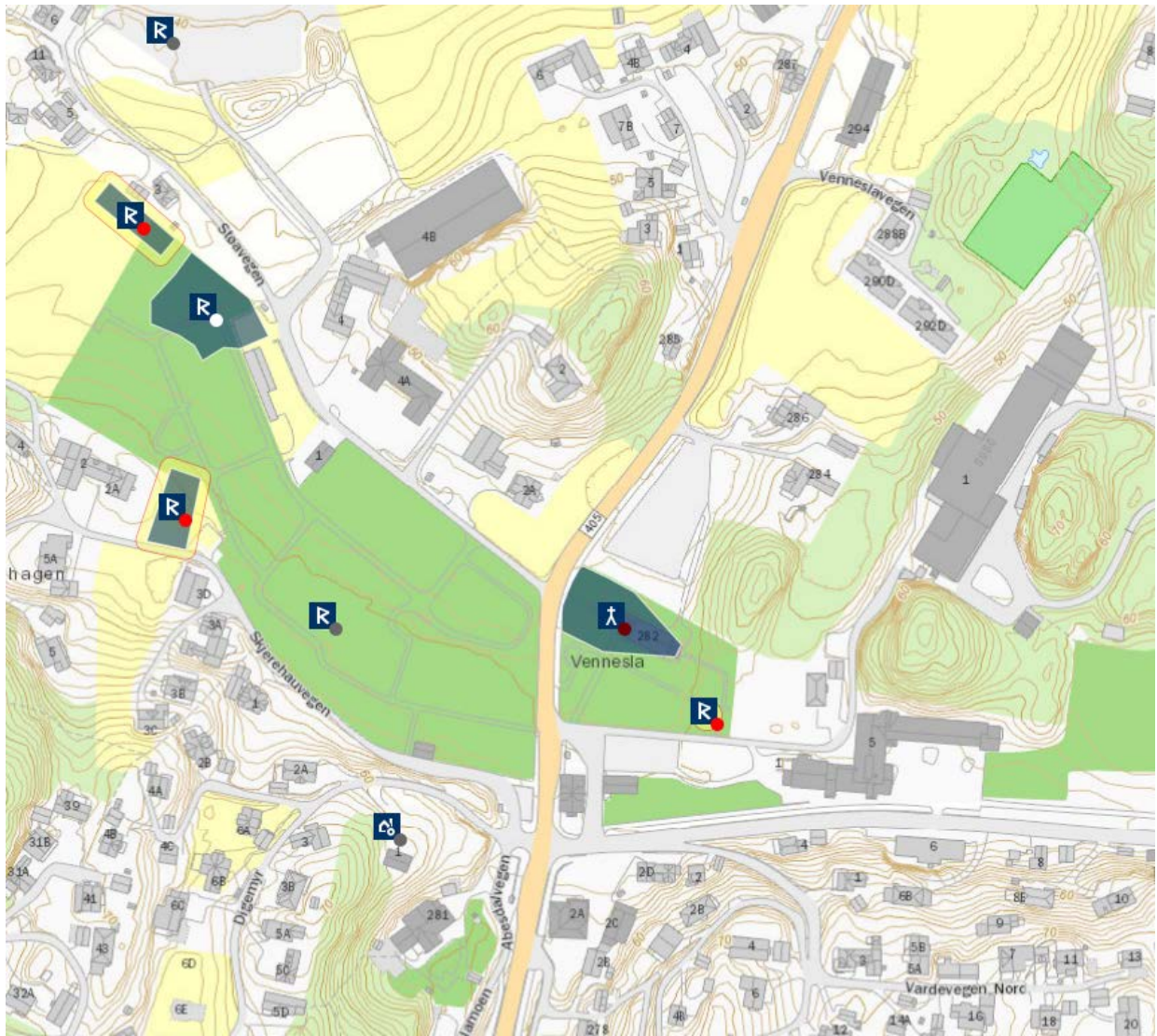
VENNESLA KOMMUNE

VENNESLA, gnr. 6 Vennesla (Vennesla sogn). Vennesla kommune.

ID 85804

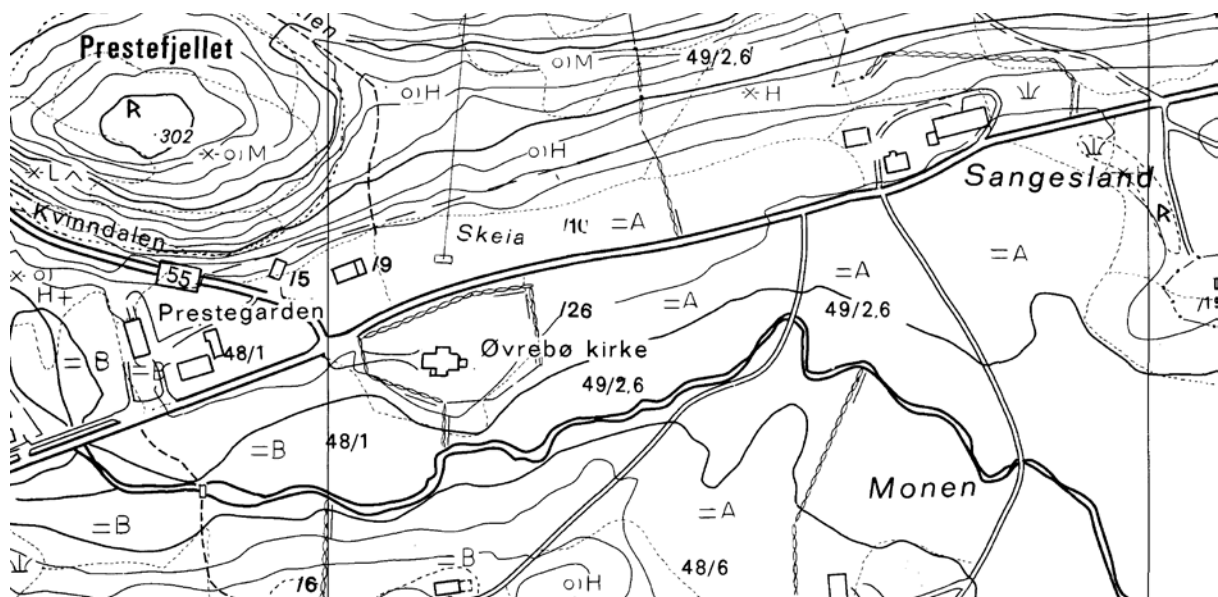
Eldste omtale av en kirke på (gnr. 6) Vennesla på vestbredden av Venneslafjorden er rundt 1620 (*Wendislaa kiercke*, St.S. 217). Kirken må da ha vært gammel, for rundt 1640 ble det trolig reist en ny kirke på stedet. Kirken hadde rundt 1620 en rekke gamle inventarstykker, bl.a. to små klokker som ble beskrevet som ubrukelige. I nåværende kirke finnes dessuten en flat gravstein, nedfelt i en dørterskel, og med grovt tilhugget kors. I følge D. Erdmann skal den være middelalderisk. Den lille trekirken fra 1600-tallet ble i 1830 erstattet av den nåværende langkirken i stein. De eldre kirkene sto trolig i området mellom den nåværende og hovedveien rett vest for kirken (Kvarstein & Kvarstein 1948:26, 324). Rundt 1620 var Oddernes hovedkirke med annekser på Vennesla, Sangesland/Øvrebø og Hægeland (St.S. 217f). Gården var den største i sognet i seinmiddelalder og tidlig nytid. «Vennesla svara 4 ½ eng. i utskyld til kruna, det tyder på at garden hadde administrative føremål i det gamle Agder-riket, før rikssamlinga» (Tveite 1956:443). Noen titalls meter sørøst for kirken ligger en hitflyttet (fra Ravnås) folkevandringstidsgrav, satt opp av P. Rolfsen. (kartreferanse: BK 007-5-3).

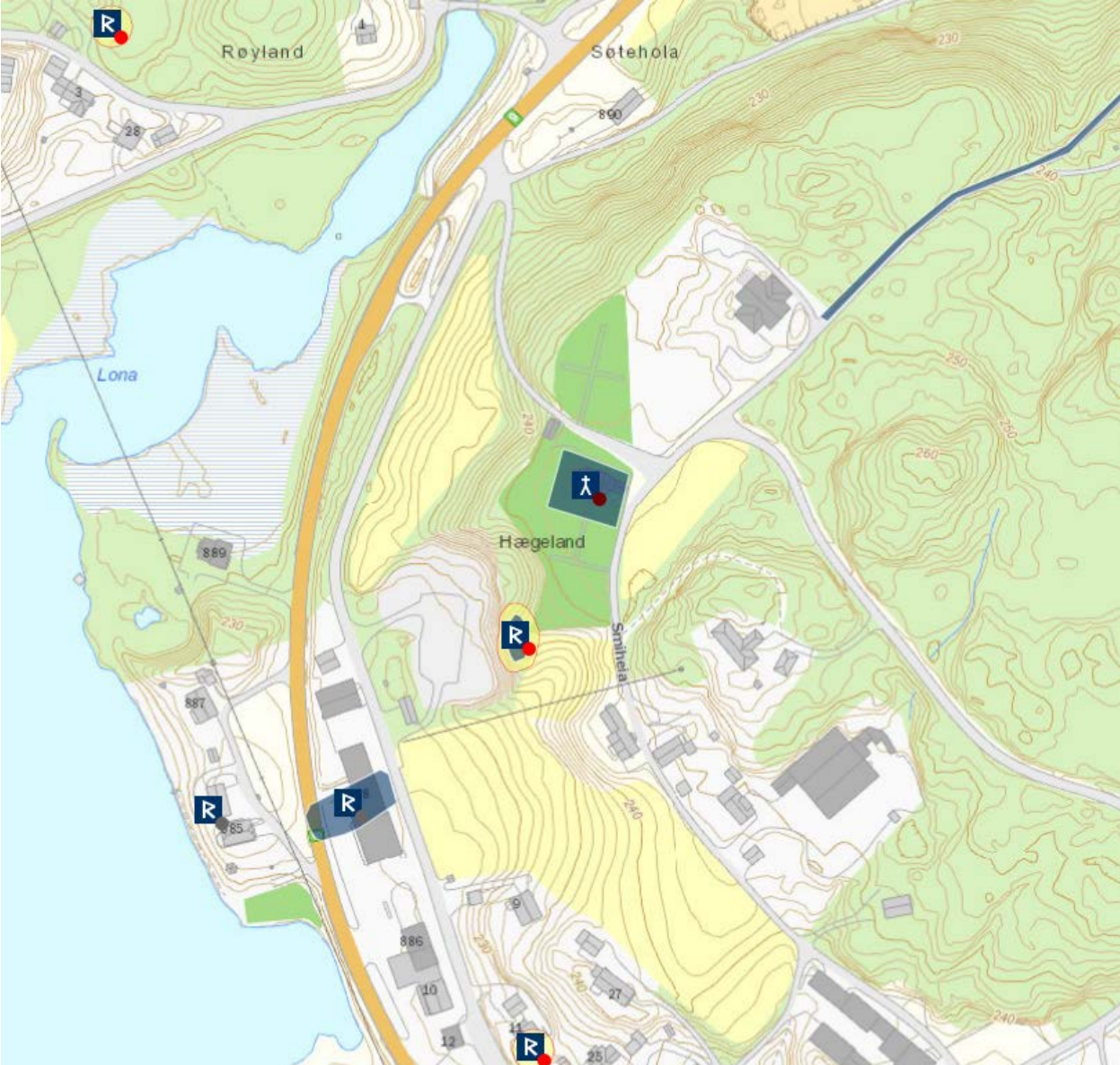

SANGESLAND (ØVREBØ), gnr. 28 (=49) Sangesland (Øvrebø sogn). Vennesla kommune. ID 85932

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 49) Sangesland er rundt 1620 (*Sangisland kiercke*, St.S. 218). Sangesland har likevel vært kirkested siden middelalderen. Kirken hadde rundt 1620 en rekke gamle inventarstykker, bl.a. en klokke som var «brukelig» samt en gammel trekiste for oppbevaring av prestens messeklær men som manglet lås (St.S. 218). I 1798 ble en eldre trekirke revet og ny kirke, en tømmerbygning med korsformet grunnplan – den nåværende, sto brukbart ferdig året etter (Åsen 1967:25ff). Trolig ble den reist på samme sted som den eldre kirken. Kirken står helt på grensa til (26=48) Prestegården, hvis opprinnelige navn er Øvrebø og som er skilt ut fra Sangesland (NG 36). Prestegården Øvrebø ble trolig etablert som slik i forbindelse med at Øvrebø med Hægeland, Vennesla og Oddernes ble eget prestegjeld i 1704, skilt ut fra Vår Frelsers kirke i Kristiansand (NG 33). Rundt 1620 var Oddernes hovedkirke med annekser på Vennesla, Sangesland/Øvrebø og Hægeland (St.S. 217f). Rett opp/nord for kirke og prestegård ligger Prestfjellet, og i sør ved enden av Sangeslandsvannet heter det Prestodden. De største gravhaugene i sognet skal ligge på Sangesland: «Presten Hans Engelhart skriv i 'En Beskrivelse over Oddernes Præstegjælds Præster og Antiquiteter': 'Den høi hvorpå Øvrebø kirke står, ansees for at ha været en av de store gravhøie, og i Fayes tid [1760] fandtes endnu en rad av mindre høie, der gikk lige fra hin til forbi præsteboligen'» (Åsen 1967:9f). I dag oppfattes ikke denne storhaugen å være en gravhaug, men en naturdannelse. Rundt 1620 ble tienden fra Sangesland og Hægeland sogn til hovedpresten på Oddernes betalt i form av en fast avgift kalt reide: «*J disze tuennde Sangislandt och Hægelands sogner giffuis Kongens aarlige rettigheed i schind 3 engelscher eller kalschindt aff huer hudschyllt och det kaldis Kongens leding; Kierckens reennte giffuis i kornn 2 nottinger aff huer hudschyllt och dett kaldis kierckethiennde; Menn prestens aarlige reennte giffuis i smør, 9 mk. smør aff huer hudschyllt och det kaldis redegierdt*» (St.S. 219). (kartreferanse: BH 007-5-2).

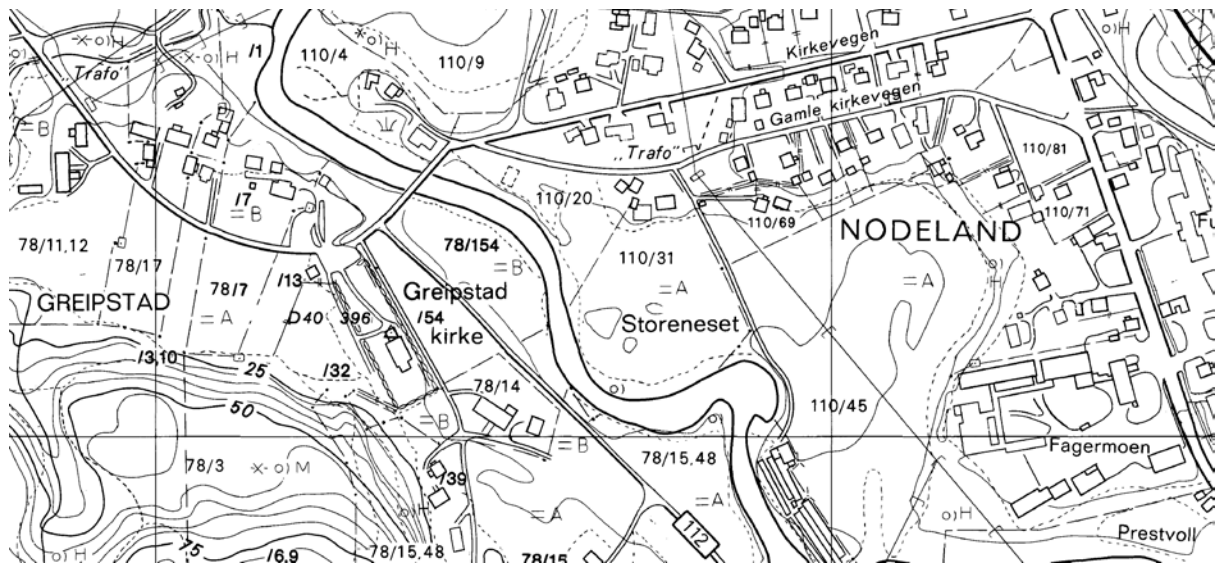

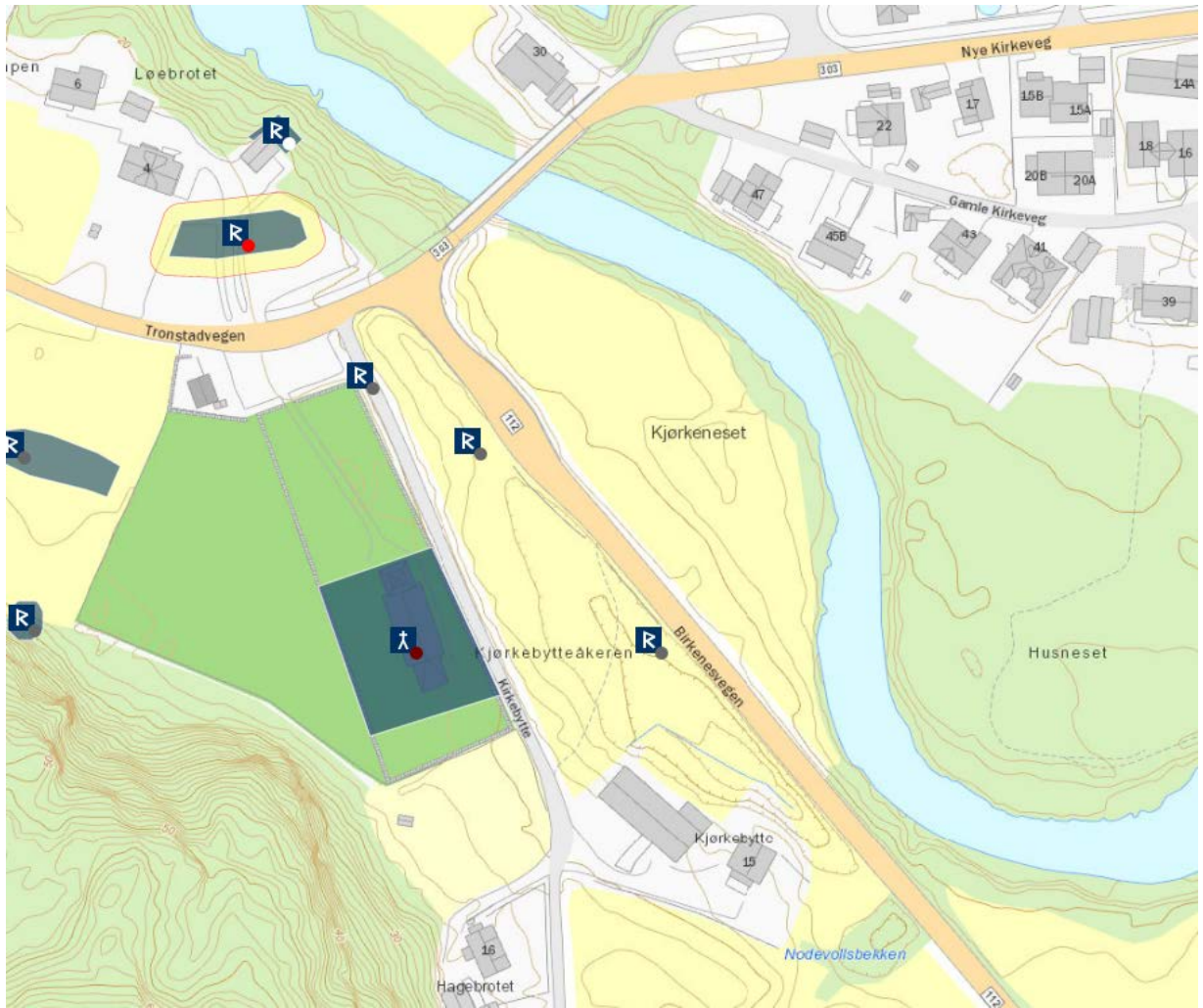
SONGDALEN KOMMUNE

GREIPSTAD, gnr. 78 Greipstad (Greipstad sogn). Songdalen kommune.

ID 84416

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 78) Greipstad er rundt 1620 (*Grebstadtz kiercke*, St.S.222), men sognet er nevnt i 1516 (DN XXI:722). Rundt 1620 var Søgne hovedkirke med anneks på Greipstad, og det var 18 gårder i Greipstad sogn (St.S. 222, 224). Kirken står på vestbredden av Songdalselva. Kirkehistorikken ser trolig slik ut: Da nåværende kirke ble bygd i 1828 ble den reist på det sted der «den nu kasserede kirke står» (Kyrkjelyrådet 1929:7), en kirke bygd ca. 1737 (Birkeland 1981:235). Denne eldre kirken ble trolig reist rundt 1550 (Birkeland 1981:225), og da rimeligvis på samme tuft som middelalderkirken. Da Søgnepresten i 1344 med biskopens samtykke makeskiftet fra fabrica gårdparten *Midhuus heitir j Sygnu boe*, skulle presten supplere med en skyldpart *j Greipstoðum* dersom en seks manns-kommisjon fant at Midhus ikke ekvivalerte bytteobjektet (19) Føre (DN I:291). Med andre ord lå (deler av) Greipstad 1344 til fabrica ved Søgne kirke. Tvers av elva, rett over moen på (110) Nodeland, går Gamle Kirkevegen med retning Greipstad kirke. Ifølge lokal tradisjon skal den såkalte Lindåskyrkja – en heller på Greipstad – ha vært benyttet som kirke (VAF top./ark. arkiv). Da kirkegården i 1951 skulle utvides mot vest inn til heia, ble en vei i dette området flyttet til østsiden av kirkegården mellom denne og elva. Inntil muren i øst viste det seg, da veiarbeidet begynte, at to runde hauger var gravhauger – den ene en storhaug. Det skal videre ligge flere hauger her, på innsiden av den østre kirkegårds-muren, men disse ble borte da det ble tilkjørt masser i dette området (Birkeland 1981:216). (kartreferanse: BH 004-5-2).

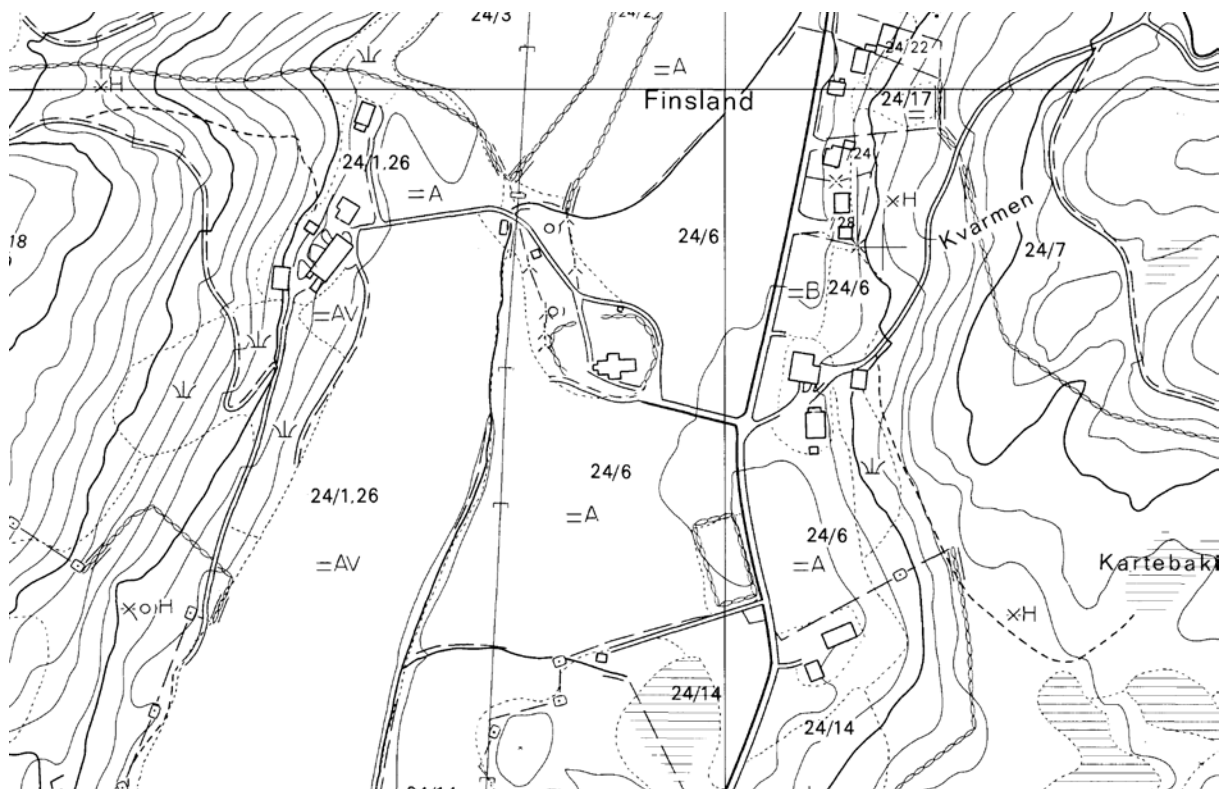

FINSLAND, gnr. 24 Finsland (Finsland sogn). Songdalen kommune.

ID 84138 – jf. ID 173198

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 24) Finsland er ca. 1620 (*Finsland kjerche*, St.S. 235). Kirkestedet er likevel fra middelalderen, da inventarlisten i 1620 viser identisk inventar som for de øvrige kirker i stiftet, samt at en av tjærekjelene da ble betegnet som gammel. Kirken hadde også «*I schab i allteritt med jndlaas for*» (St.S. 235), noe som viser til et alter bygd av stein – det vanligste i middelalderen. I 1749 reiv kirkelyden den daværende kirken og ny kirke sto ferdig i 1751. Den ble bygd «noko nordfor kyrkja vi har i dag», og dårlig byggegrunn ble årsaken til nok et nybygg allerede i 1803. Samtidig med at den nåværende kirke ble reist noe vest for 1751-kirken, ble kirkegården utvidet vestover. Det var utvidelser også i 1899 (A.G.D. 1954:1f). Ifølge Lauvsland (1959:317) sto de to kirkene eldre enn den nåværende « $\frac{1}{2}$ kyrkjebreid lenger nord enn nåverande tomt. Bygningen blei skjev og dei kunne ikkje få huset i orden ved grunnarbeide. Så tok dei seg dugeleg på tak i 1802-03. Jamna ut grunnen litt sør for gamlekyrkja, reiv ho ned og bygde ny, rett vakker og stor kyrkje på fast grunn». Nåværende kirke sto ferdig i 1803 men ble ikke vigslet før i 1812. Nåværende kirkegård har tilnærmet sirkelform. Ca. 1620 var Bjelland hovedkirke med annekser på Grindheim, Finsland, Åbø (Åseral). Kirketienden i Bjelland og Grindheim ble da svart som reide i form av skinn, mens prestetienden fra Bjelland samt annekse på Grindheim, Finsland og Åseral (Åbø) ble svart som reide i form av smør, ost, sauer og lam (St.S. 234f). «På heidedraget sudaust for [24/6] Neregarden, ein stad som heiter Stien, er mange gravrøysar, sume er lange, men ikkje meir enn 2-3 m breide. Staden der røysene ligg hev alltid heit 'Den gamle kjøregaren'» (Lauvsland 1959:316). (kartreferanse: BF 008-5-4).

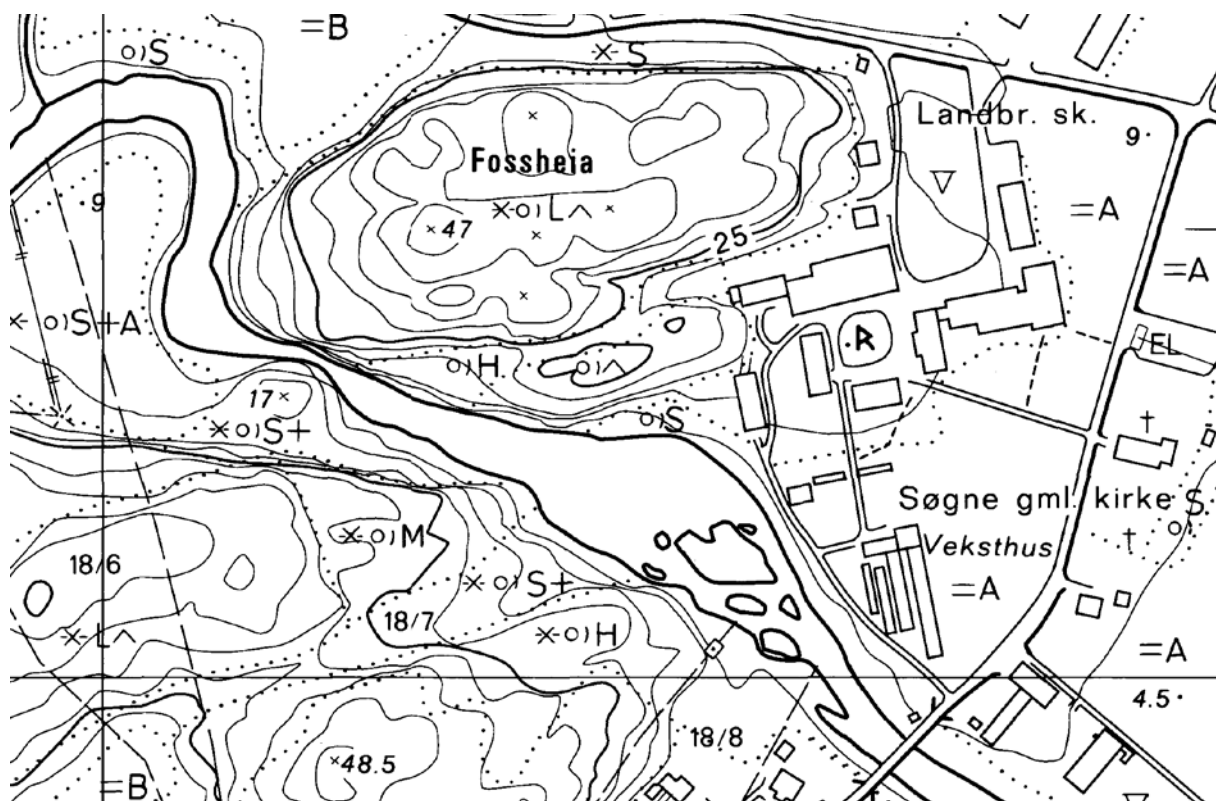

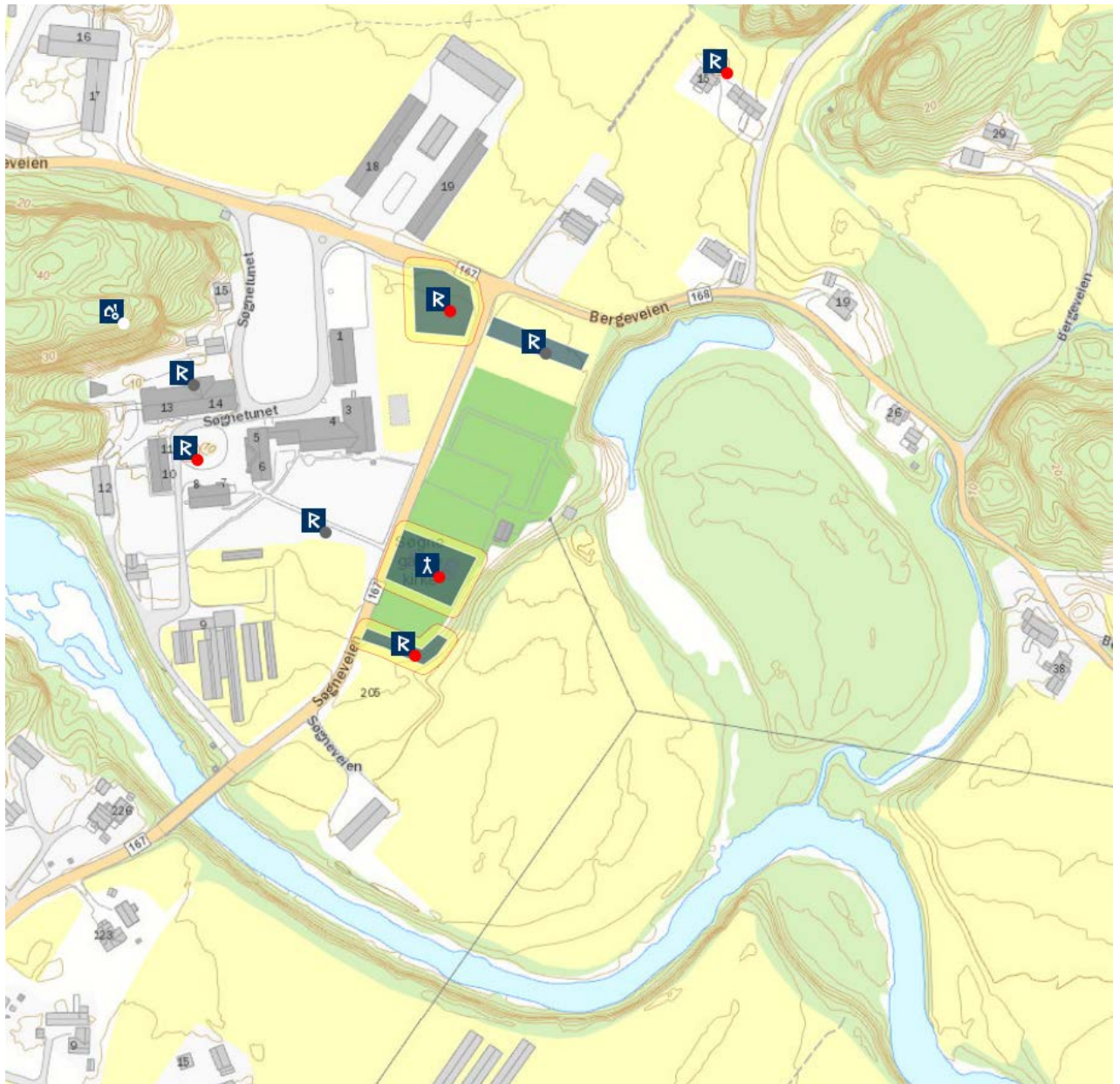

SØGNE KOMMUNE

SØGNE [gamle] (**hovedkirke**), gnr. 1 (=71) Prestegården (Søgne sogn). Søgne kommune. ID 85037

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 71) Prestegården, hvis opprinnelige navn er Søgne (St.S. 223), er rundt 1620 (*Søgne hoffued kiercke*, St.S. 222). Derimot nevnes prest, sogn og prestebol på stedet i 1344 (DN I:291). Rundt 1620 var Søgne hovedkirke med anneks på Greipstad og det var 48 gårder i Søgne sogn (St.S. 222, 224). Til samme tid ble det påpekt at det ikke fantes inventar på prestegården, i og med at Søgne i 1604 var blitt skilt ut fra Oddernes prestegjeld (St.S. 223). Middelalderkirken ble revet på 1630-tallet, og Søgne gamle kirke sto ferdig rundt 1640, trolig på samme tuftsted (Vreim & Helland 1959:6). Denne ble bygd i tømmer og har rektangulært grunnplan med smalere, rektangulært kor. Et tårn i vest ble bygd til rundt 1760, og sakristiet inntil korets nordside sto ferdig et par tiår tidligere. Nye Søgne kirke står på (71) Lunde, drøye 3 kilometer mot vestnordvest, dit kirkestedet ble flyttet 1861 (NG 46). Den gamle prestegården ligger rundt 100 meter nordvest for kirken, og denne er i dag kommunens kultursenter. I et brev av 30. august 1344 nevnes det at møtet med Stavangerbiskopen ble holdt i prestestova. Om det betyr at presten da kun hadde ei stue på gården, eller om et selvstendig prestebbruk med flere bygninger da allerede var etablert, er vanskelig å avgjøre. På møtet ble det med biskopens godkjenning gjennomført et makeskifte, slik at Søgnepresten skiftet fra seg en skyldpart i et bruk av Søgne - *Midhuus j Sygnu boe*. Dette tilsvarer nåværende (bnr. 3) Mehusmark. Denne skyldparten kom seinere tilbake under Søgne kirkes mensalgods, for 1668 og 1723 lå *Midhus* som underbruk til Søgne prestegård (NG 46). Om lag 100 m vest for kirken ligger rester av et gravfelt midt inne på tunet av Søgne gamle prestegård. Der står også en runestein med innskriften *Øivind reiste denne stein etter Gunnhvat/Gunnvald, sin sønn*, og dateringen er til 1000-tallet. På Kirkejordet der kirken står lå det tidligere flere gravhauger fra jernalderen (Bruskeland 1945:34). (kartreferanse: BH 003-5-4).

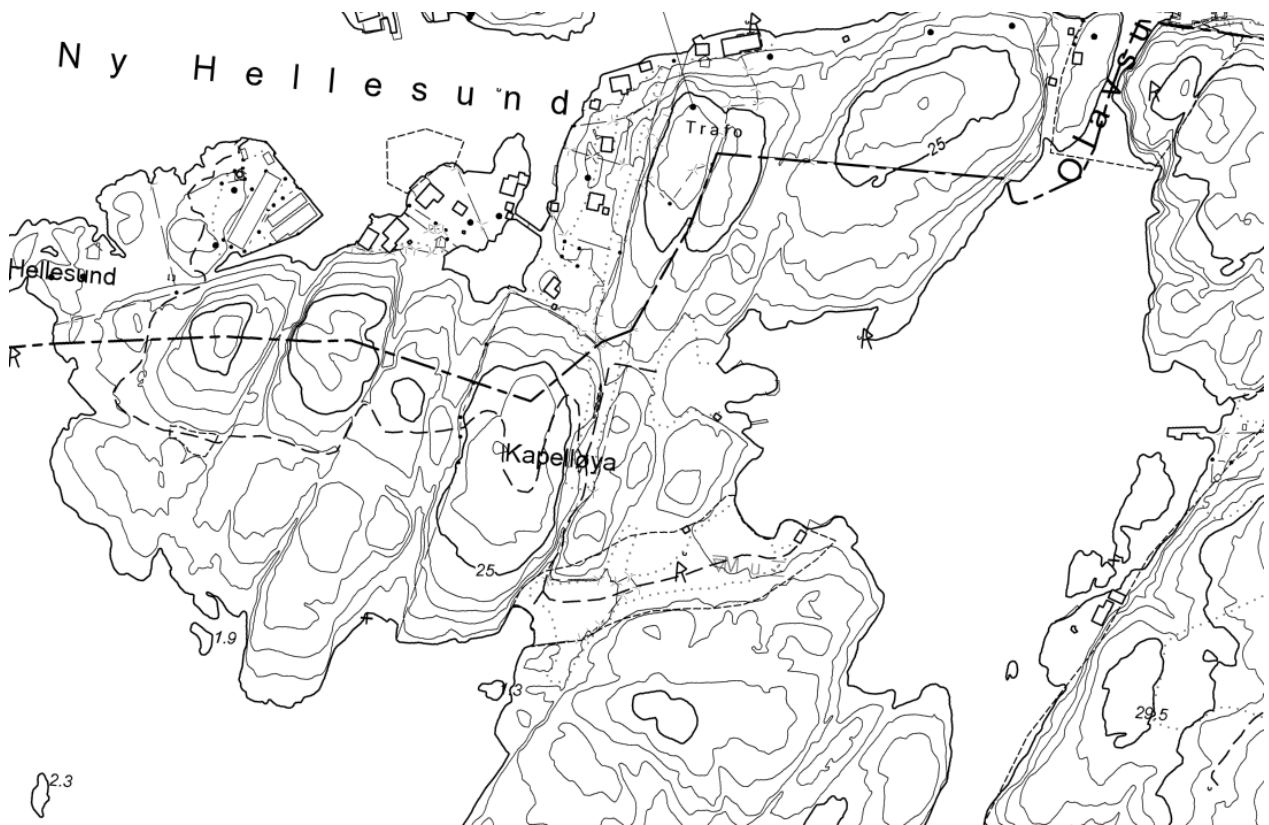

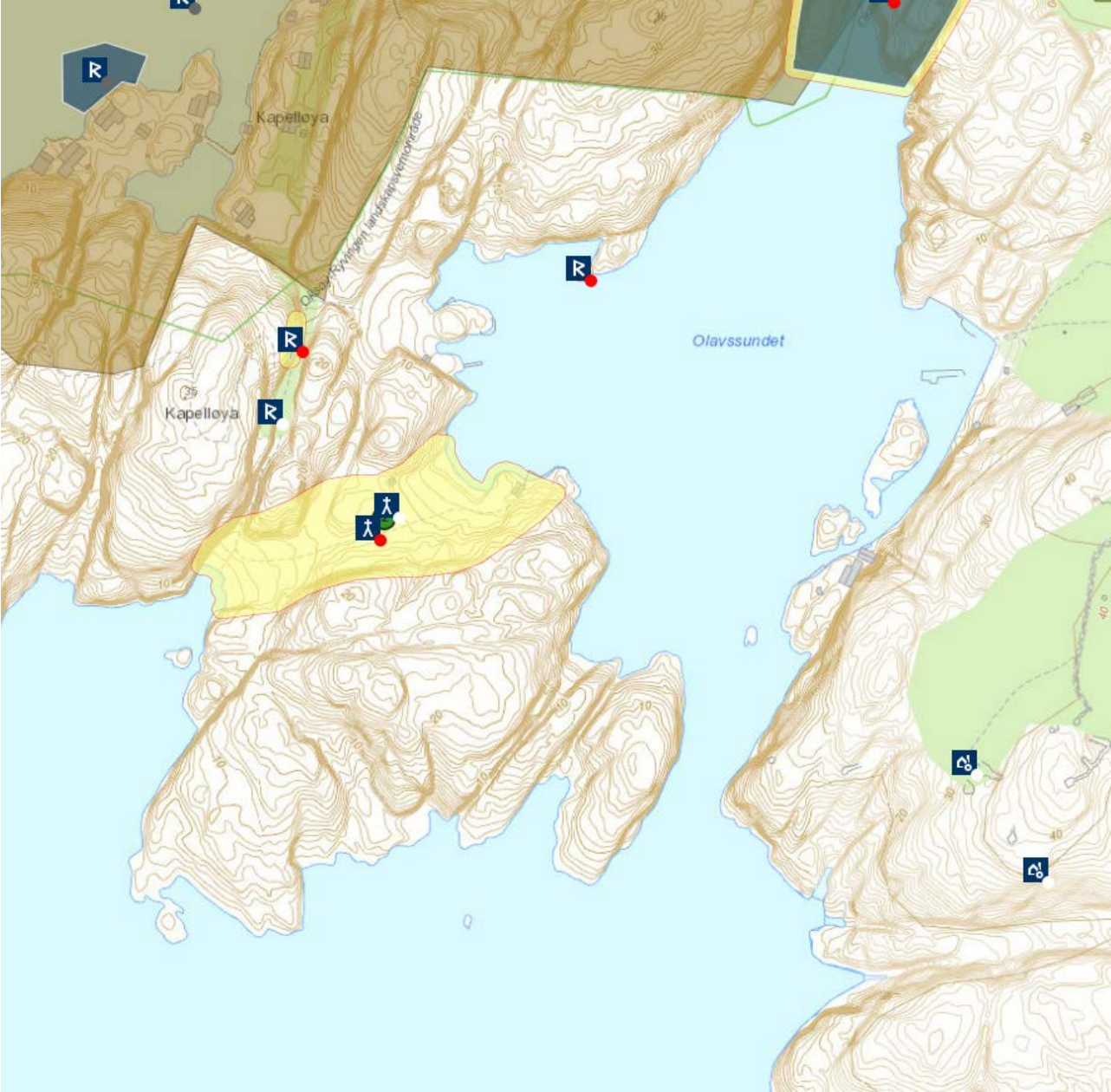

NY HELLESUND (KABELØEN), gnr. 1 bnr. 2 Kabeløen (Søgne sogn). Søgne kommune. Nedlagt kirkested.

ID 85182 – jf. ID 39893 - Kapelløya

På (bnr. 2) Kapelløya under (gnr. 1) Søgne prestegård, i bukta mot Ny Hellesund i nord, ble av amtmann P. Holm i 1795 omtalt et kapell «*hvoraf endnu sees Levninger*» (NG 64). Det finnes flere omtaler og beskrivelser fra nyere tid av lokaliteten med kirkegård for sjøfolk, en gravplass som ble nedlagt først omkring 1862. En beretning fra 1859 nevner at det da skulle finnes «Stokverk i en gammel Søebod dersteds, hvorpaa adskillige Ord endnu ere læselige, hvoraf man vil slutte sat de have været i en saadan Bygning [Capel] i en længesiden forsvunden Tid» (Wikander 1985:41f). Kapelløya er trolig identisk med den ene av *de 2 Udøer Helløer i Hellesund* som rundt 1620 lå som underbruk til Søgne prestegård, og navnet Hellesund bør kunne identifiseres med det sagabelagte *Helgasund* og en av øyene ha hett **Helgøy* (NG 46f). Mellom Kapelløya og Helgøya i øst heter det Olavsund, med referanse til tradisjon om St. Olav. Kapellet er ikke nevnt rundt 1620, så det må rimeligvis da være lagt ned. (kartreferanse: BH 002-5-4).

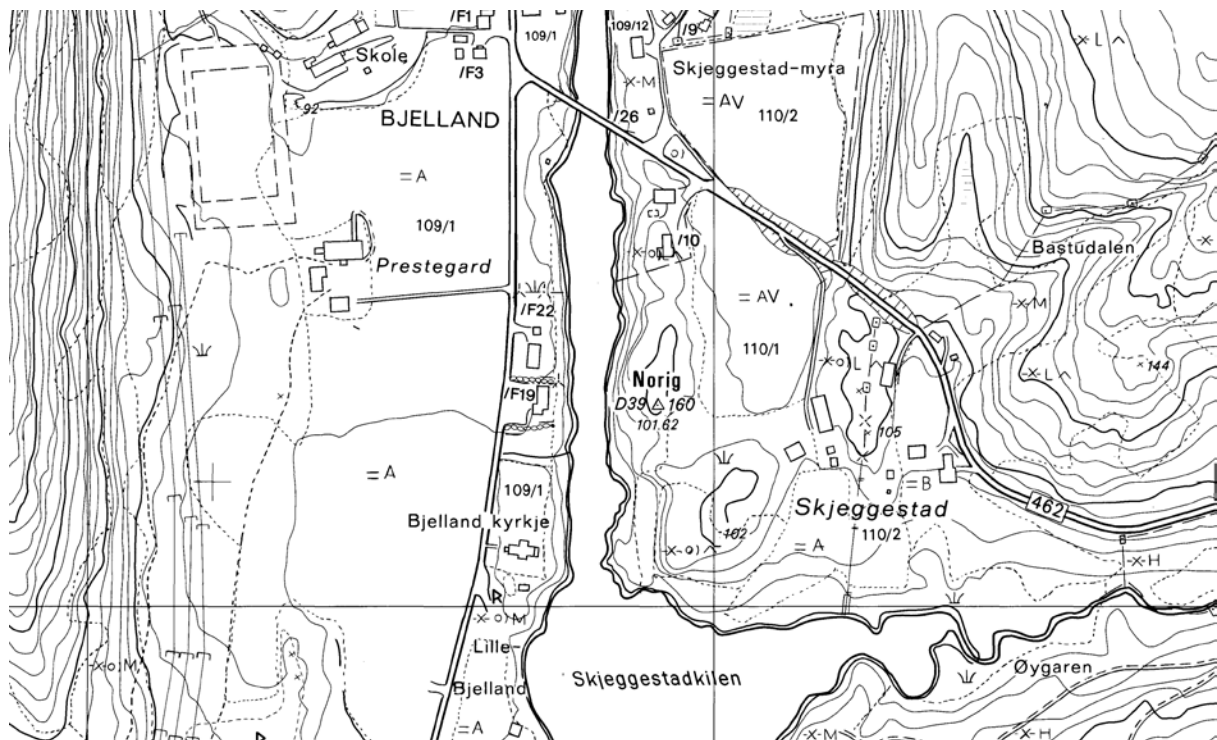

MARNADAL KOMMUNE

BJELLAND, gnr. 58 (=109) Prestegården (Bjelland sogn). Marnadal kommune.

ID 83894

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 109) Prestegården, hvis opprinnelige navn er Bjelland (St.S. 236), er i 1426 (*Biallanzdh kirkiu*, DN XV:56), men prest nevnes i 1413 (*Ketill Berdorssun prester a Biallande*, DN IV:792). Nåværende kirke står på vestre bredd av Mandalselvas øvre løp. Den er en tømmerkirke med korsformet grunnplan bygd 1793, samme år som en eldre kirke – «så forrätten og brøstfeldig at den er neste ubrukelig» – ble revet (Sandland 1993:14). Ca. 1620 var Bjelland hovedkirke med annekser på Grindheim, Finland, Åbø (Åseral). Kirketienden i Bjelland og Grindheim ble svart som reide i form av skinn, mens prestetienden ble svart som reide fra Bjelland samt annekseene på Grindheim, Finland og Åseral (Åbø) i form av smør, ost, sauer og lam (St.S. 234f). Til samme tid lå det underlig nok ingen landskyld til Bjelland kirkes fabrica (St.S. 234). 3 august 1487 var biskopen på visitas på Bjelland (DN XV:110), og muligens var det visitas 3. august 1527 da en kannik (Vansepresten) var til stede (DN VI:702). Noen titalls meter sør for kirken ligger rester av et gravfelt. Deler av dette ble fjernet på 1880-tallet i forbindelse med at kirkegården ble utvidet mot nord, nord for kirken. Også mot øst er det skjedd en utvidelse, hvilket vises tydelig i steingarden i sør (Sandland 1993:95ff). Oppe i fjellet vest for kirke og prestegård heter det Prestemyr, i nord Preståsen og i sør Kyrkjeåsen. Et stykke lenger vest i fjellet heter det Presteveien, Krossfjellan og Pressmyr, det sistet trolig en forkortelse for Prestemyr. Rett vest for kirken het det tidligere Prestegardsmyra, nå oppdyrket, og i denne hadde prestene en fiskekum (Breilid 1965:308). På kirkebakken står fortsatt den gamle gapestokk-steinen, mest trolig en tidligere bauta fra en gravhaug. (kartreferanse: BF 009-5-1).

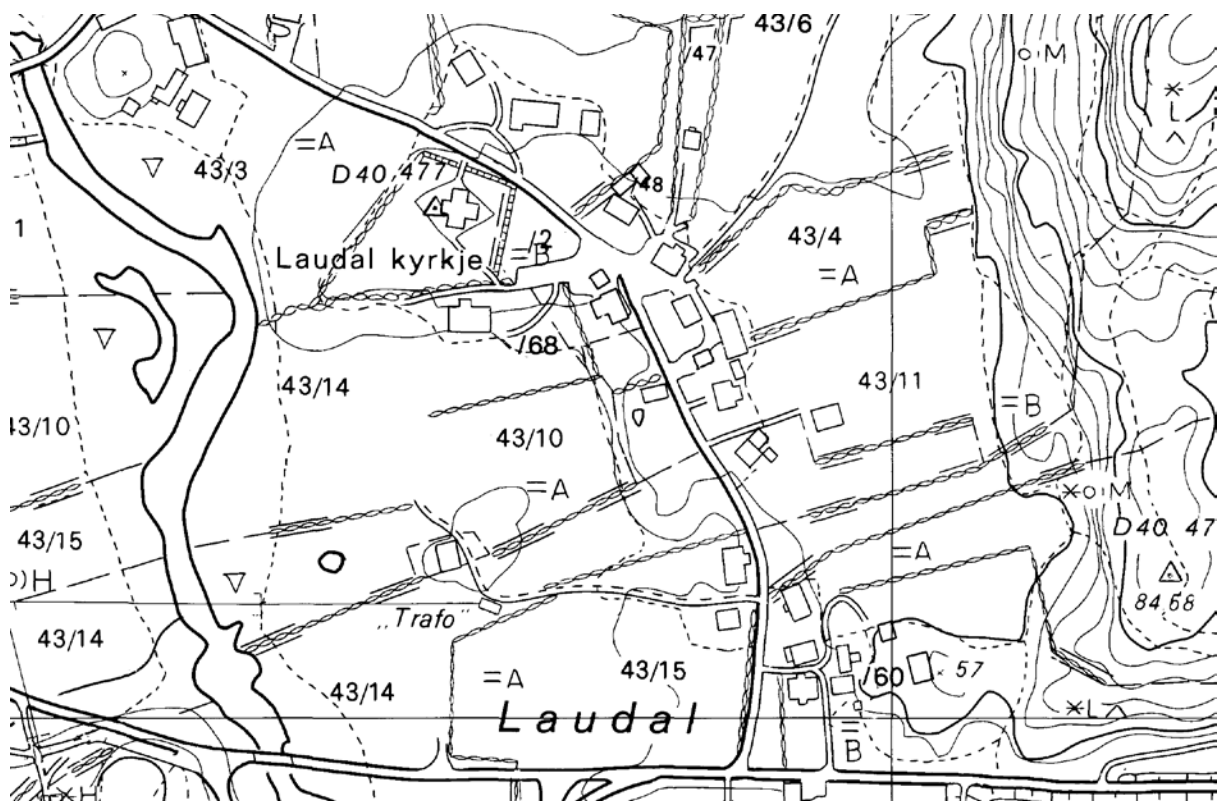

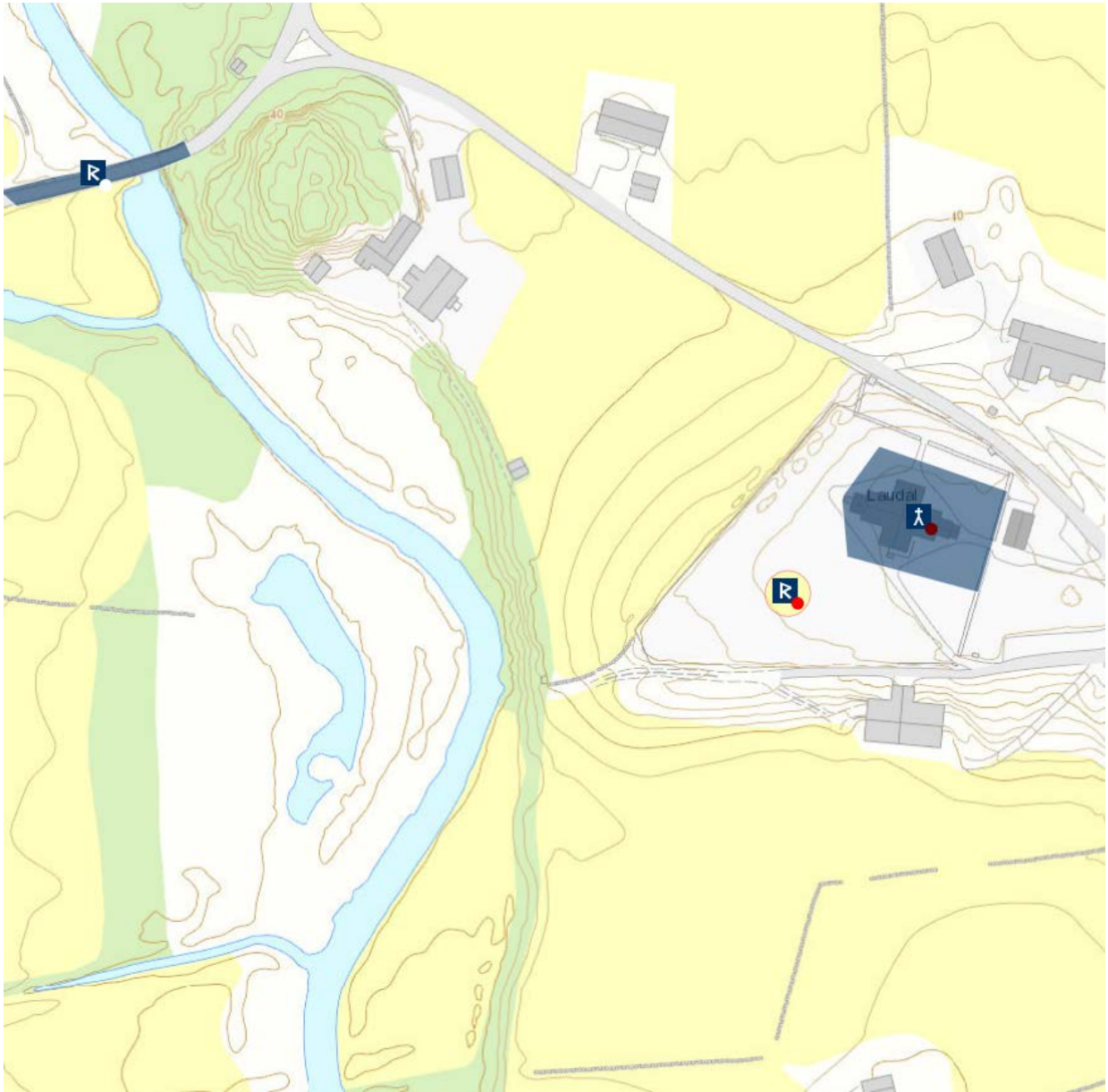

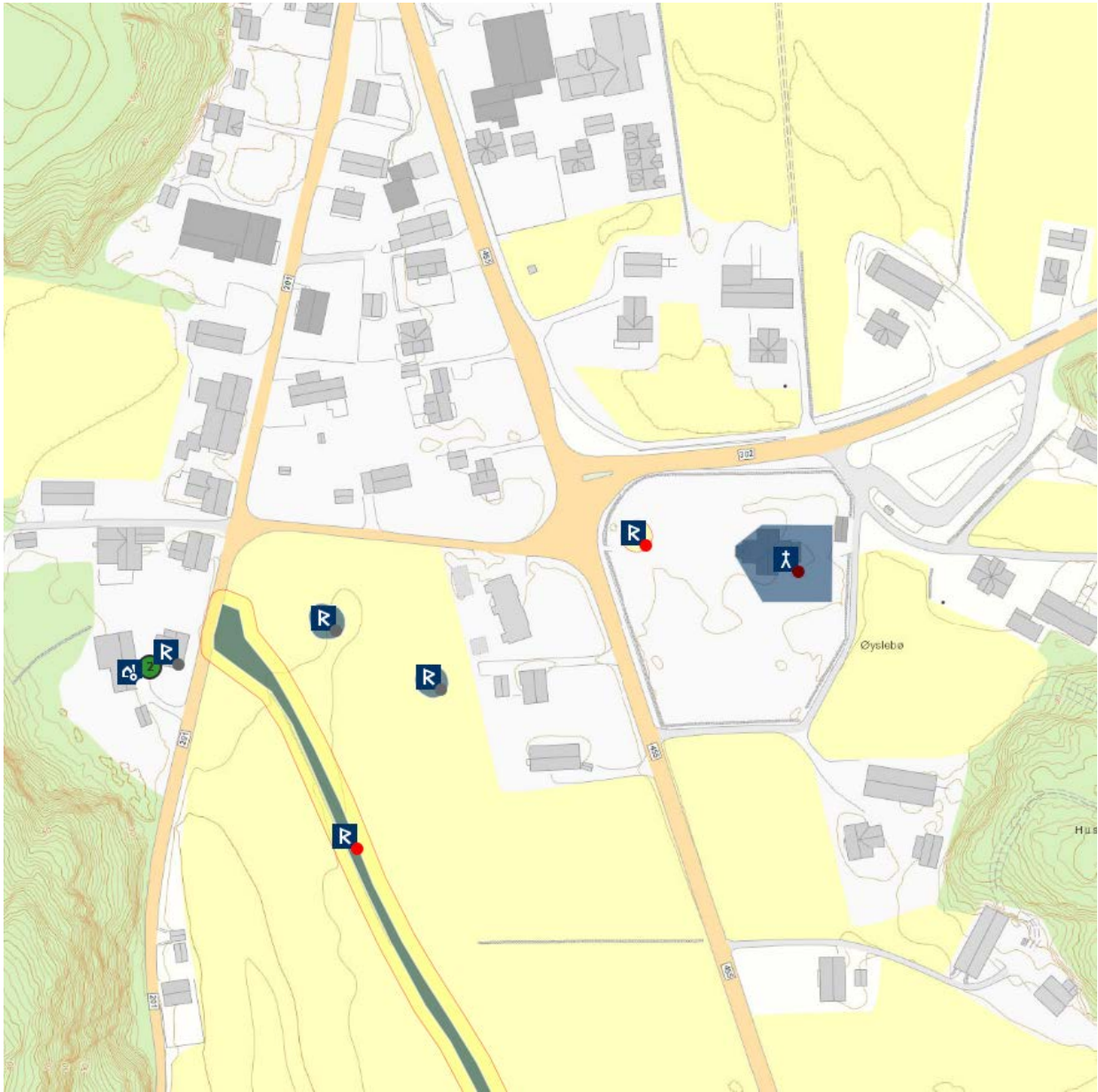
LAUDAL, gnr. 43, Laudal nedre (Laudal sogn). Marnadal kommune.

ID 84912

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 43) Laudal er ca. 1620 (*Løffdals kjercke*, St.S. 227), men sognet er nevnt i 1428 (DN X:147). Nåværende kirke står på et nes der Logåna kommer ned fra vest mot Mandalselva. En kirke på stedet skal ha blitt vigslet i 1501, men det er uvisst om dette var et nybygg. I 1777 ble daværende kirkes skip revet og nytt bygd. Ny kirke ble deretter bygd i 1826 og deler av den gamle grunnmuren ble gjenanvendt (Sveinall 1976:19, 26). Rundt 1620 var Halså hovedkirke med annekser på Holum, Øyslebø, Laudal og Harkmark (St.S. 225f). Til samme tid ble både kirketien og prestetien til hovedkirke og –prest svart som faste avgifter pr. gård, kalt «redegierdt» (St.S. 227). «Aff Løffdals sougen her giffuis och redegierdt som kand bløbe sig aarligen 9 løber smør ringere – 4 mk. smør, Oste enn aff huer gaardt erre 30, Offertaaldt pleyer att giffuis 2 kalschindt aarligen aff huer gaardt er 6 degger, St.S. 230). Samtidig ble det notert at Laudal kirke da hadde 1 gammell mallet altertaffle offuer alterett (St.S. 227), muligens et middelaldersk arbeid. «I sudvest for den gamle kyrkjegardsmuren låg fleire gravhaugar, men då kyrkjegarden blei utvida i 1851 og 1880, kom gravhaugane inn under mur og påfylling. Berre eit par haugar er synlege no» (Birkeland 1968:438). «Utanfor kjørkemuren ligg eit jordstykke, Småheuan, der det skal ha vore fleire haugar og graver. Mellom anna er det funne spinnehjul og hestebidsel (...) Eit namn som Lunden like ved fører også tanken hen på den heidenske offerlunden (...) Under utgravinga til minnestytta over Arne Lauvdal [på Småheuan] kom det nemlig for dagen ei grav. Den døde låg utan gods og gull i ei eiketrekiste». Kirkegården er flere ganger utvidet mot sør og vest, og i dette området er det fylt på store mengder masse (Sveinall 1976:6). Rett ned/sørøst for kirken, ved Mandalselva, heter det Kjerrvaneset (Kjerke-vad-neset). Bnr. 14 av Laudal heter Kyrkjebrotet. (kartreferanse: BE 006-5-2).

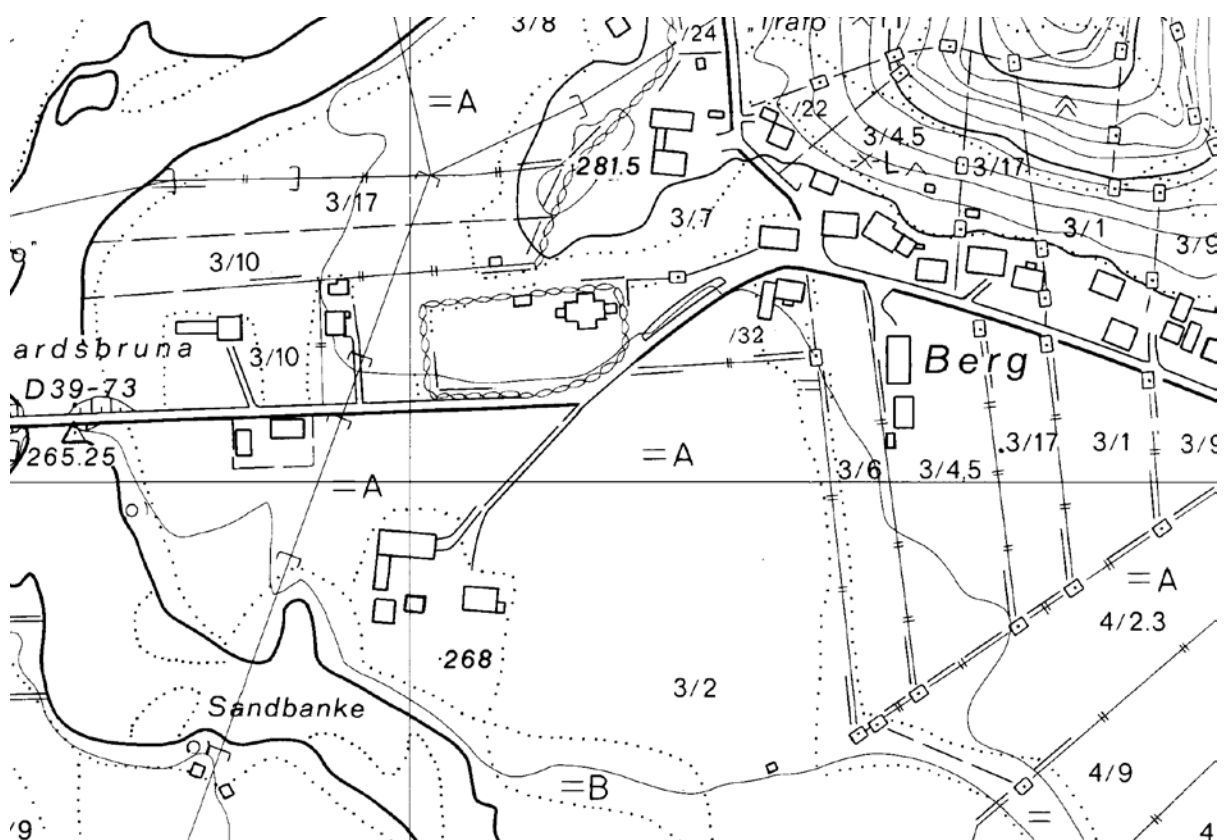

ÅSERAL KOMMUNE

ÅSERAL (ÅBØ), gnr. 3 Under Berget (Åseral sogn). Åseral kommune.

ID 85995

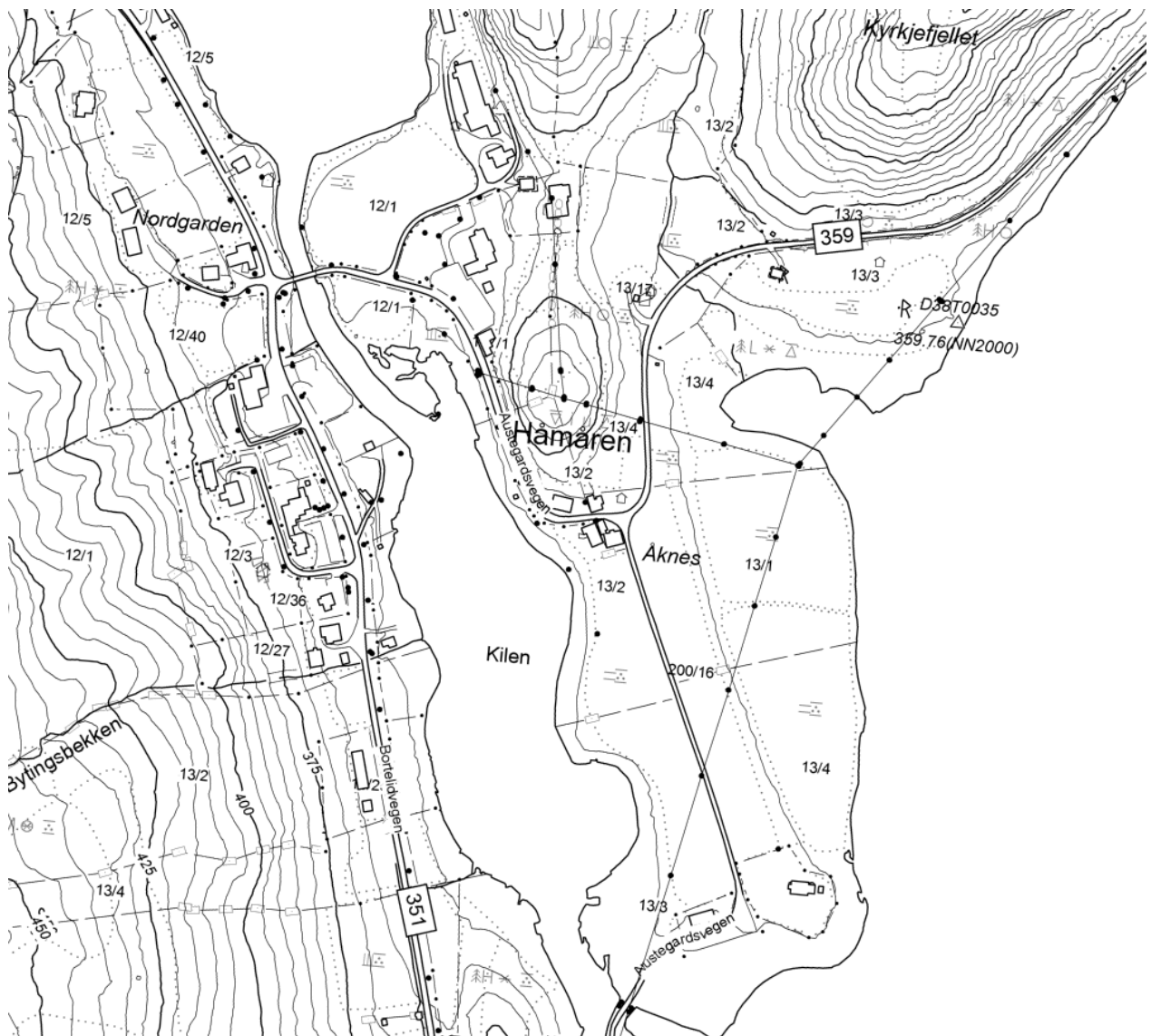
Eldste omtale av en kirke på (gnr. 3) Under Berget noe opp for nordenden av Ørevatn er i 1328 (*ecclesia de Azerol cum capella*, PN 24), og sognet nevnes i 1413 (DN IV:792). Gårdens gamle navn er Åbø (*Aabøe kierche i Aasserald*, St.S. 235). Begge navn er utpregede delingsnavn, og trolig er Åseral navnet på den gamle storenheten eller innmarkskomplekset som i dag kalles Kyrkjebygda (jf NG 134). Det *capella* som nevnes i 1328 er muligens den arkeologisk belagte kirkebygningen på (13) Åknes (Stylegar 2001). Avstanden fra Under Berget og opp mot nordøst til Åknes er om lag 17 kilometer i luftlinje. Ca. 1620 var Bjelland hovedkirke med annekser på Grindheim, Finsland, Åbø (Åseral). Kirketienden i Bjelland og Grindheim ble da svart som reide i form av skinn, mens prestetienden fra Bjelland samt annekseene på Grindheim, Finsland og Åseral (Åbø) ble svart som reide i form av smør, ost, sauer og lam (St.S. 234f). Åbø kirke var annek under Bjelland i 1506 (DN VIII:469) og trolig også allerede i 1413 (DN IV:792). Trolig var det prestebol til kirken på Åbø i tida før Svartedauden og andre pestbølger: I 1617 lå 3 huder i skyld med bygsel i *Under Berrig* [og kaldes samme *Aabøe*] til mensa ved Bjelland kirke (Liestøl 1976:125), og ved en grensegang i 1720 vitnet Olav Knutsson Austegard (f. 1638) at han hadde hørt fortalt at «forfædrene paa Smeland gav presten som boede paa [gnr. 3] Underberg den støl Tjønne støl, dog ey lenger enn de lefvede paa begge sider» (Liestøl 1976:125). Et bruk av Under Berget heter (3/13, 16) Krossen – en antydning om et tidligere kors i friluft. På to steder i elva ned mot Ørevatn heter det Presteøyna. Det ser ut til at det tidligere var et større gravfelt på odden vest for kirken og nedover langs elva (jfr. Liestøl 1976:124). (kartreferanse: BE 015-5-3).

ÅKNES, gnr. 13 Åknes (Åseral sogn). Åseral kommune. Nedlagt kirkested.

ID 13066

Mest sannsynlig er eldste og eneste omtale av en kirke på (gnr. 13) Åknes i 1328 (*ecclesia de Azerol cum capella*, PN 24). Dette *capella* er ikke nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok ca. 1620 og må være nedlagt før den tid. Ifølge lokal tradisjon skal det ha stått kirke på Åknes (jfr. NG 141). En kirke med gravplass ble dokumentert på gården ved arkeologisk registrering 2000, og materiale fra et stolpehull ble radiologisk datert til 1210-1270 (Stylegar 2001). Den rektangulære kirkebygningen var stolpebåret. Gårdene ligger samlet rundt Lognevatnet og kirketuften ligger på en odde i nordenden rett ved der den gamle gjennomfartsveien over bygda går forbi. Nåværende kirke på Åknes ble bygd 1873 på vestsiden av Lognevatnet (NG 141), om lag 400 meter sør for der middelalderkirken sto. Rett opp for kirketuften heter det Kyrkjefjellet. (kartreferanse: BF 018-5-1).

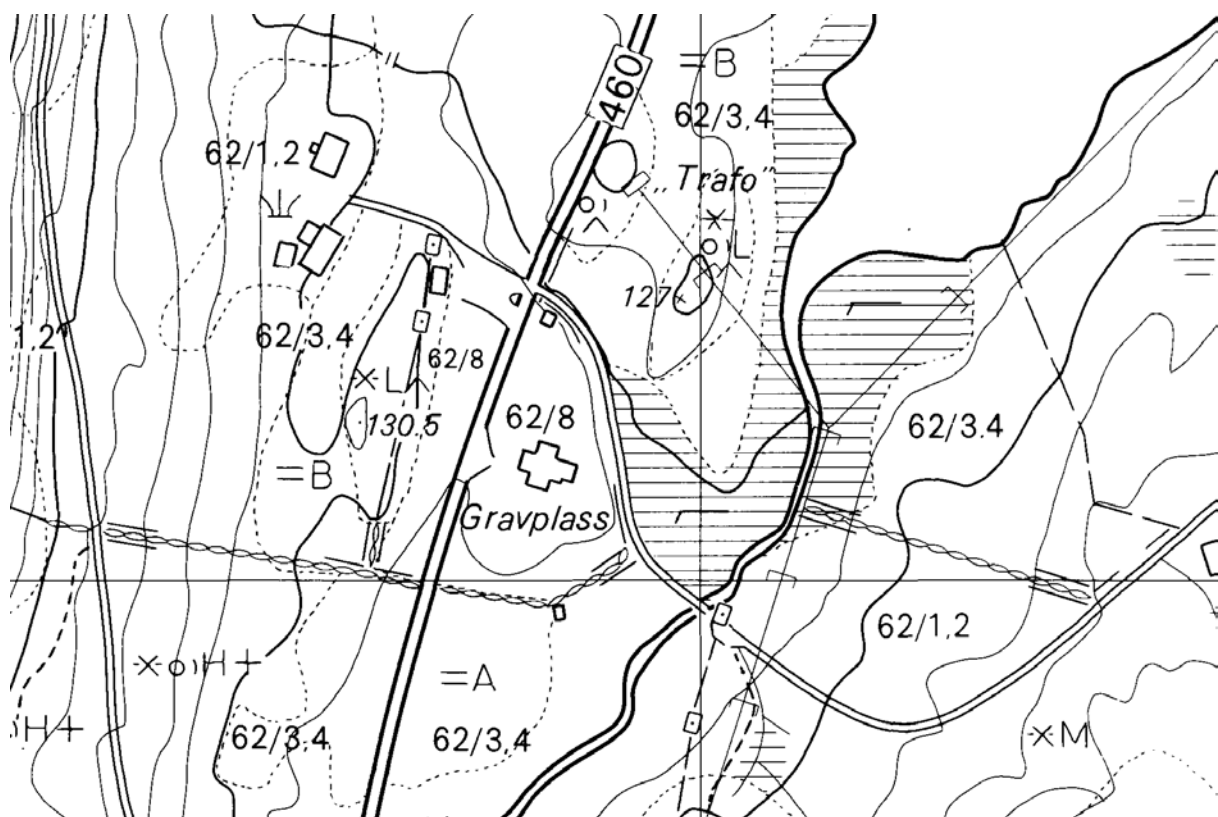

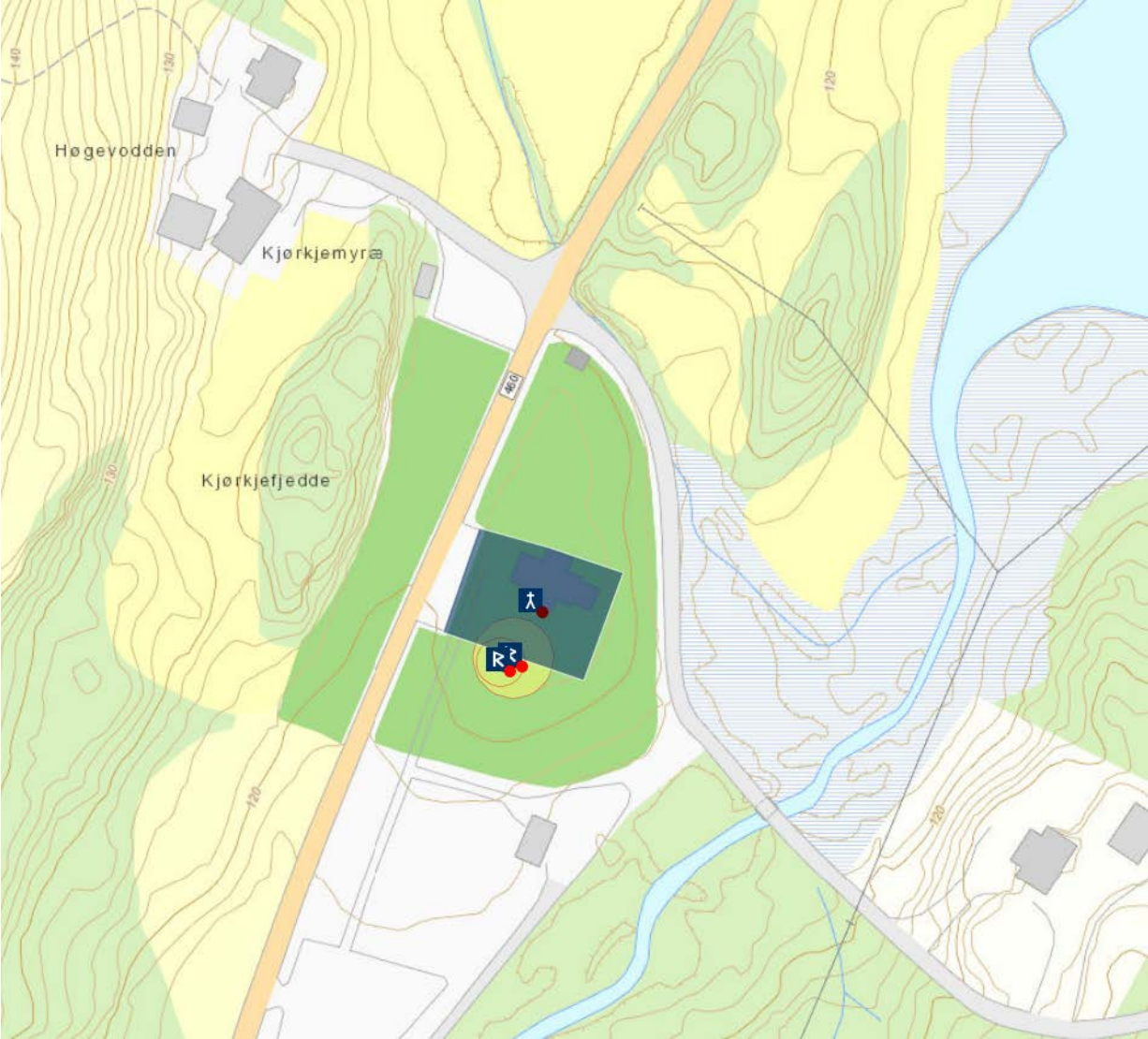
AUDNEDAL KOMMUNE

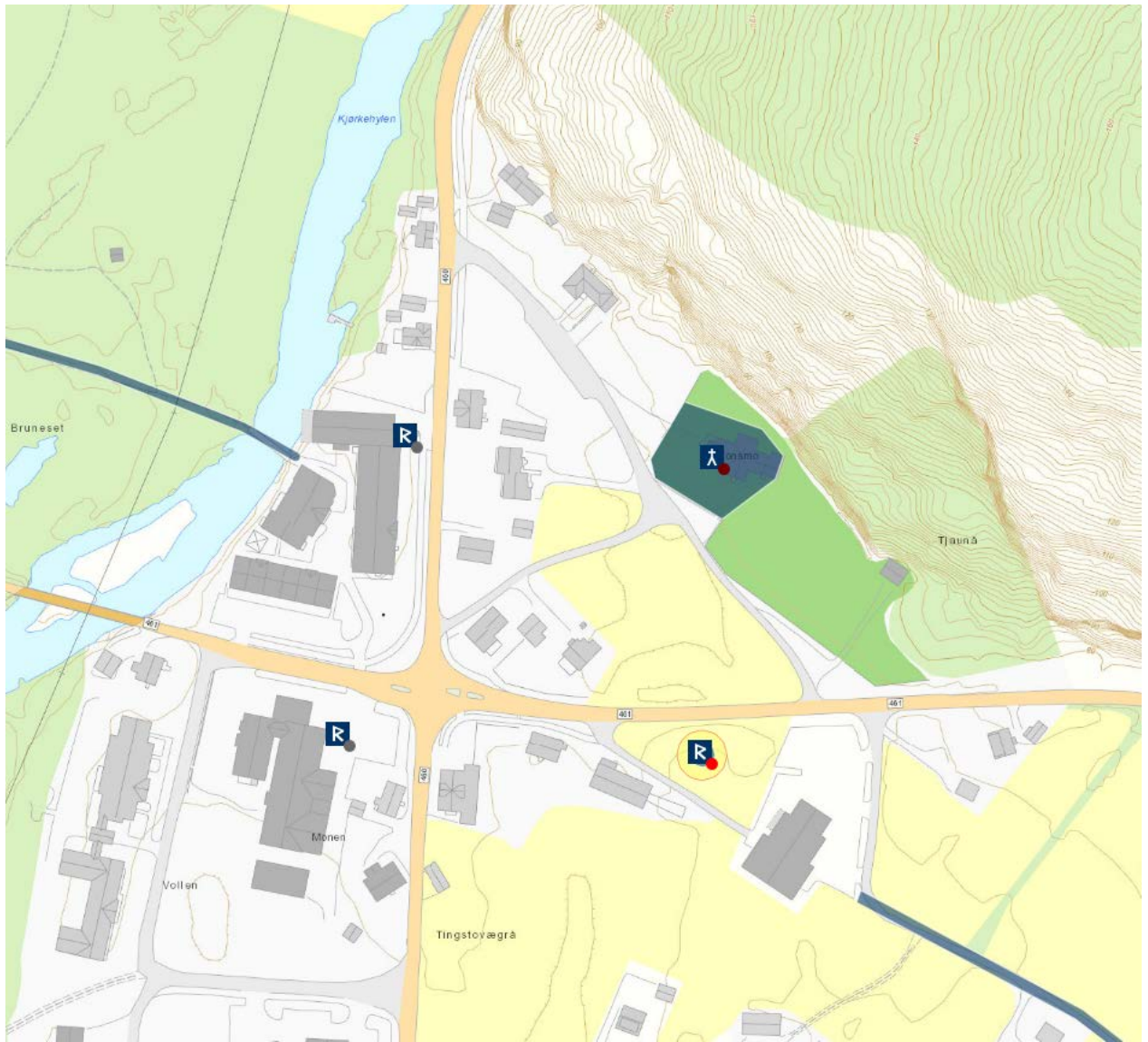
GRINDHEIM, gnr. 14 (=62) Grindheim ytre (Grindheim sogn). Audnedal kommune.

ID 84425

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 62) Grindheim ytre er ca. 1620 (*Grindheimb kierche*, St.S. 234), men sognet nevnes i 1425 (DN VI:424). Nåværende kirke bygd 1783, en tømmerkirke med korsformet grunnplan, står på vestsiden av Grindheimsvatnet ved dets utløp i sør. Denne erstattet en eldre kirke som ved salget i 1723 var i god stand; trolig var også denne en tømmerkirke (Seland 1983:5ff). I og med at menigheten måtte søke Bjelland kirke i byggetiden, må vi kunne gå ut fra at nykirken ble reist på samme tuftområde som den foregående kirke. Kirkegården er utvidet i flere omganger etter 1851, og rundt 1950 ble den nye gravplassen vest for kirken tvers av veien tatt i bruk (Seland 1983:116f). 1550 ble det gjennomført delesgang på Grindheim mellom hva som var bondegods og hva som var mensalgods (DN XXI:940). Ca. 1620 var Bjelland hovedkirke med annekser på Grindheim, Finsland, Åbø (Åseral). Kirketienden i Bjelland og Grindheim ble da svart som reide i form av skinn, mens prestetienden fra Bjelland samt annekse på Grindheim, Finsland og Åseral (Åbø) ble svart som reide i form av smør, ost, sauer og lam (St.S. 234f). Grindheim må tidligere ha hatt egen prest med prestebol, da det i 1651 lå to huder i ytre Grindheim i skyld med bygsel til mensa ved Bjelland kirke; Grindheim ytre var enkesete på 1600-tallet (Breilid 1966:247f). Et stykke øst i fjellet heter det Kjørkjemyr og Kjørkjekjeran, og tvers av vannet i østnordøst heter det Kjørkjefjellet. Inne på kirkegården rett vest for kirken står en rundt 2 m høy bauta. Det lå tidligere to storhauger på Grindheim, Grimshaugen rett ved det gamle tunet og Spronehaugen ved Spronen – begge hauger etter småkonger – men disse er fjernet i nyere tid (Breilid 1966:247). (kartreferanse: BE 011-5-3).

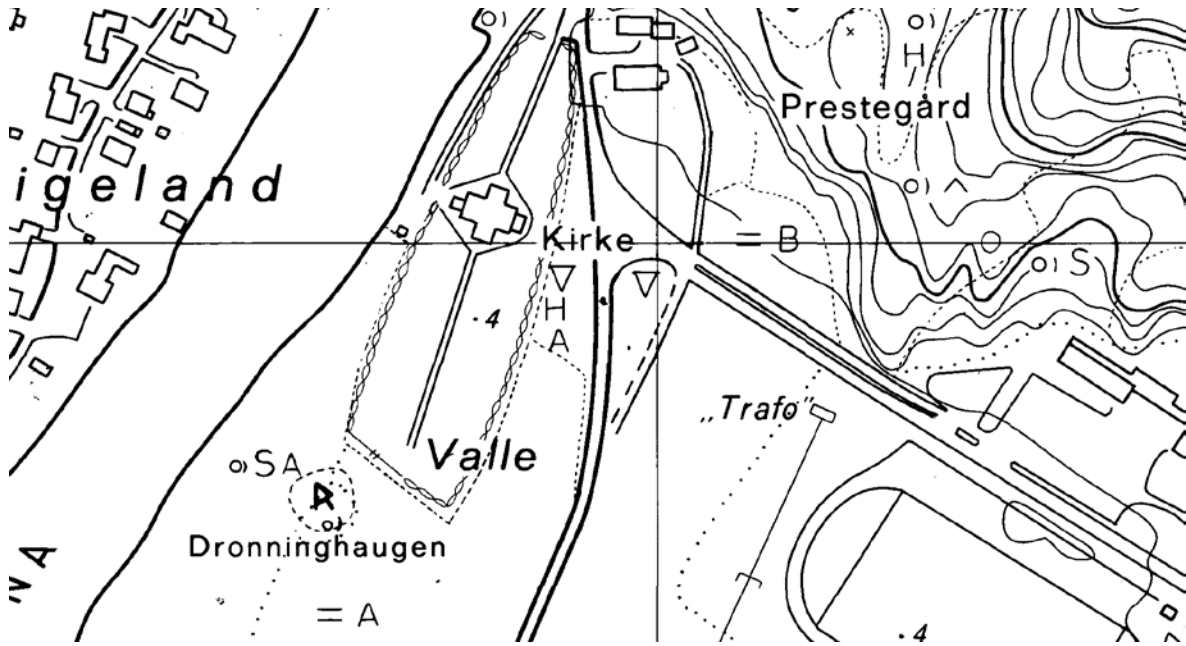
LINDESNES KOMMUNE

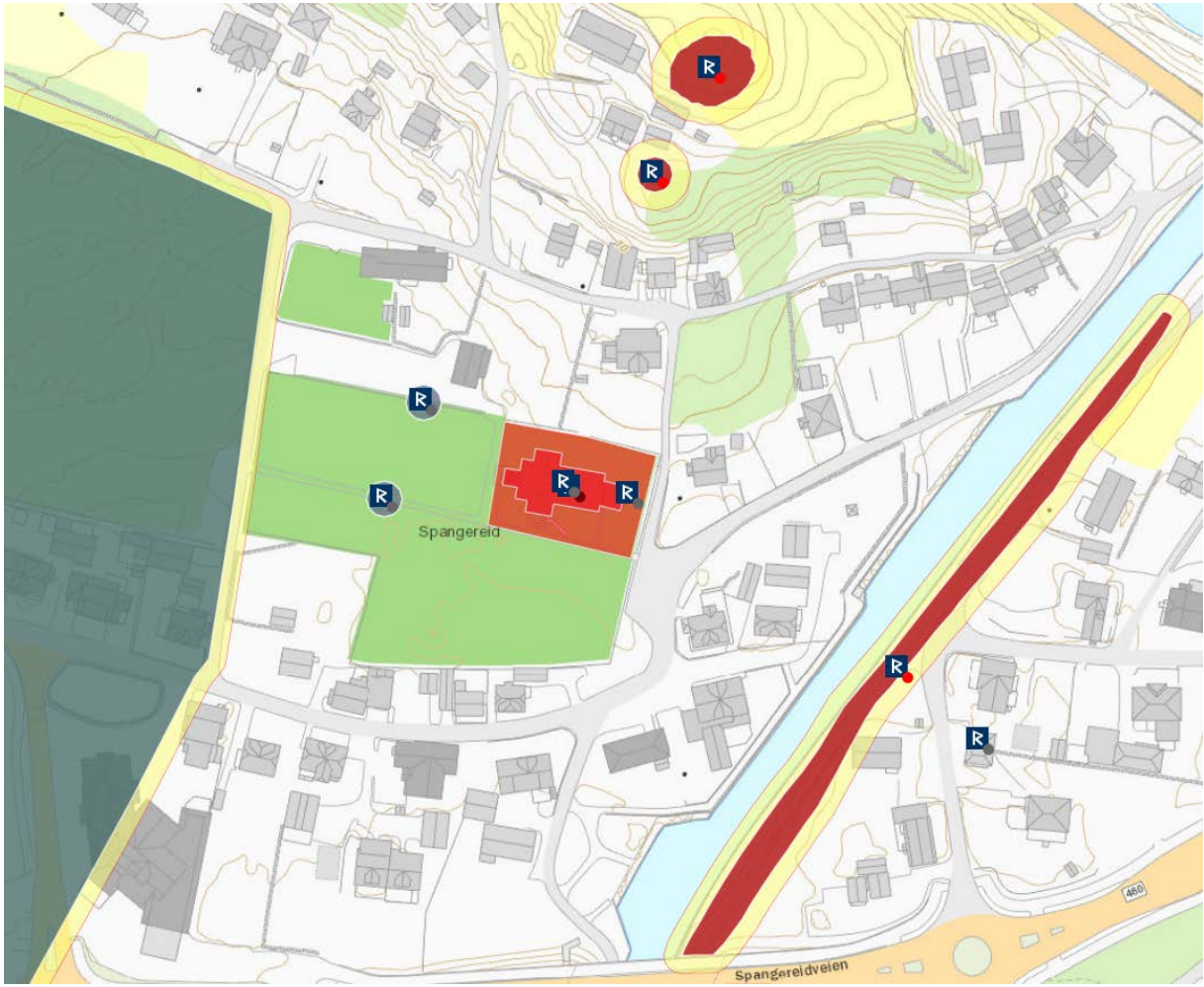
VALLE (SØNDRE UNDAL, hovedkirke), gnr. 58 Undal prestegård (Valle sogn).

Lindesnes kommune.

ID 85749

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 58) Undal prestegård, hvis opprinnelige navn er Valle (St.S. 240), er i 1390 (*Uallar kirkiu*, DN VII:323). Sogn (DN XV:21) og prest (DN XV:22) er nevnt noe tidligere i samme århundre. Kirken står ved østbredden av Audna, drøye tre kilometer opp fra der elva munner ut i Sniksfjorden. Elva er seilbar for båter og mindre skip opp til Valle. Middelalderkirken var mest sannsynlig en stavbygning. Den ble erstattet av en tømmerkirke bygd 1577, og byggherre var sogneprest Peder Claussøn Friis. Denne kirken skal ha stått helt nord på den nåværende kirkegård, og det er sannsynlig at også middelalderkirken hadde stått på dette tuftstedet. I tiden 1678-80 ble kirken tilbygd tverrskip og fikk således korsformet grunnplan. Denne kirken ble revet i 1793 etter at ny kirke, den nåværende, sto ferdig rundt 60 meter lenger sør – også denne med korsformet grunnplan. Det var tydelig at den gamle kirkegården på dette tidspunkt for lengst var for liten for menigheten (Vigeland 1970:47-59). Prestegården utgjorde kun en del av kirkestedsgården Valle, for rundt 1620 opplyses det at *Østre Walle* i 1492 var blitt makeskiftet under prestegården i bytte mot gården Presthus i Spangereid. Til samme tid lå *Westre Walle* til Hr. Esge Bilde (St.S. 240). Ca. 1620 var Valle hovedkirke med annekser på Spangereid, Vigmostad og Konsmo (St.S. 238f). Til samme tid ble kirketjenden gitt som reide i annekseene Vigmostad og Konsmo i form av skinn samt én ost av hver gård, og tjenden fra disse sognene til hovedkirkepresten på Valle i Undal var reide i form av smør, laks og ost (St.S. 239f). Valle var hovedkirke seinest i 1467 (DN XV:101). 8 september 1476 var biskopen på visitas på Valle (DN XV:101). Følgende tradisjon ble meddelt Faye av Hr. Provst Lassen (1815-1907): «Hr. Clausson ombyggede den gamle Kirke i Valle Sogn og flyttede den fra Gaarden Foss, ½ Miil længere op i Dalen, og ned til Prestegaarden. I den 1792 nedrevne Kirke fandtes paa en af Stolene følgende Inskription: 'Anno Christi 1577 haver jeg Peder Clausson, Sogneprest i Undal med Øvrighetens Bevilling, og efter min Hr. Biskops Raad, Magister Jørgen Erikssons og mine Sogen-Bønders Bøn og Begjering ladet bygge Valle Kirke af nye paa min egen Bekostning, og gav jeg Kirken til samme Bygning C Rdlr., det andet er mig af Kirken betalt, og Sognemændene gave dertil L Rdlr. Anno 1591 lod jeg bygge Choret dertil'» (Faye 1948:184). Det som her nevnes om flytting av kirken fra Foss til Valle er kun et tradisjonelt kirkeflyttingssagn. Foss kirke ble lagt ned før 1620, og yngste omtale av den er i 1489 (jf. DN V:941, 942). Rett utenfor kirkegården på sørsiden, om lag 200 meter fra det middelalderske tuftstedet, ligger en stor gravhaug kalt Dronninghaugen. Trolig har det strukket seg et gravfelt fra denne og opp mot der middelalderkirken sto. (kartreferanse: BD 002-5-1).

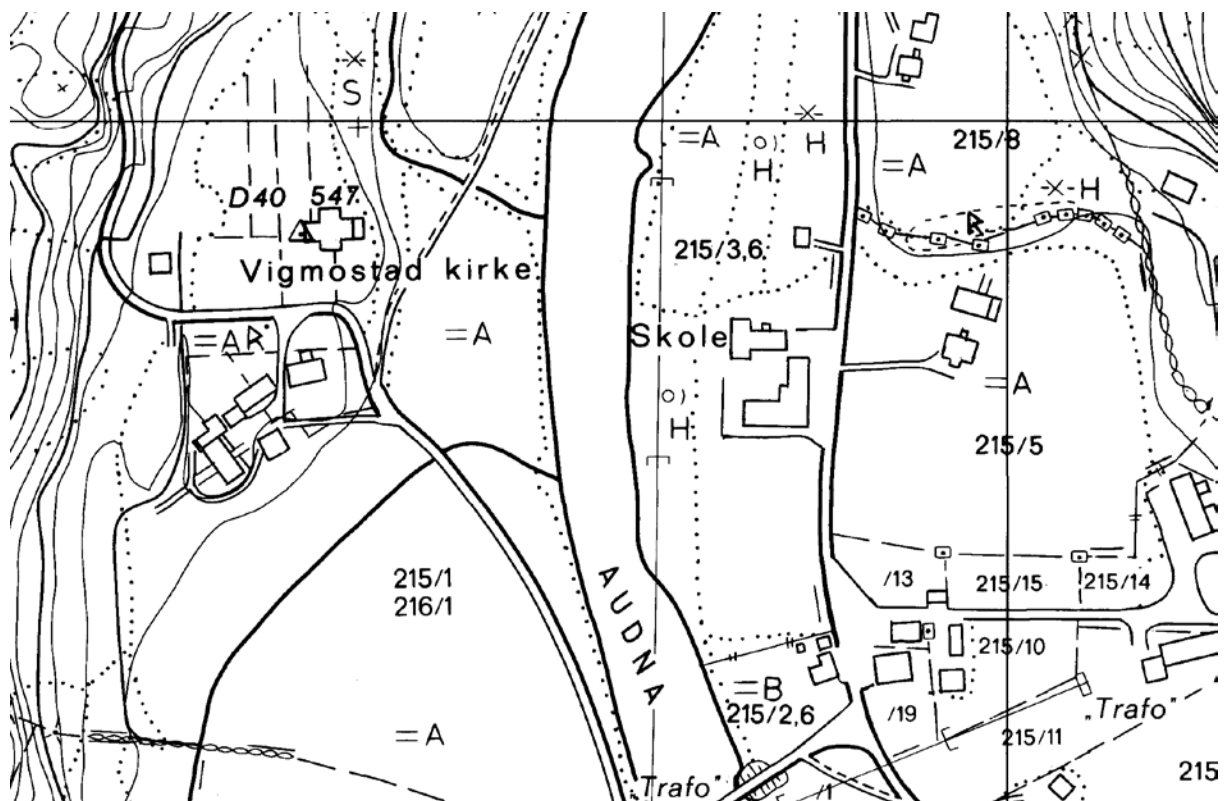

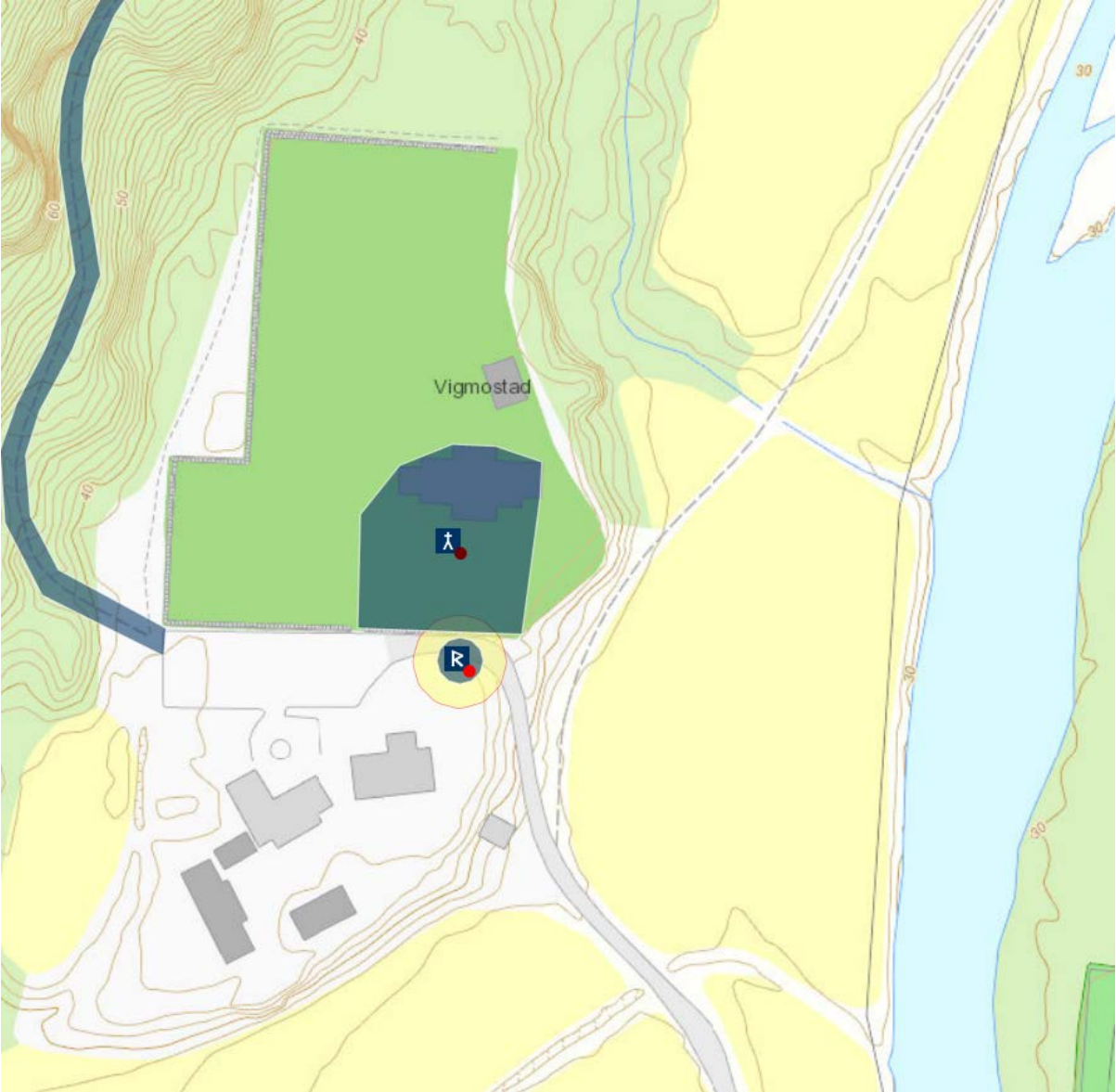

VIGMOSTAD, gnr. 72. 73 (=215. 216) Vigmostad prestegård, Vigmostad øvre (Vigmostad sogn). Lindesnes kommune.

ID 85831

Eldste omtale av en kirke på Vigmostad er i 1369 (*Vigmalstada kirkiu*, DN VI:270). Kirken står på sameie mellom (gnr. 215) Vigmostad prestegård og (216) Vigmostad øvre på Audnas vestbredd. Det er kjent tre suksessive kirker på Vigmostad, og samtlige skal være bygd på om lag samme tuftsted. Den eldste var muligens en stavbygning, og denne ble erstattet i 1781 av en tømmerkirke. Høsten 1848 sto nåværende kirke ferdig «litt nordafor der den gamle sto. Det kan ein skyna av det at då fru [sogneprest] Lassen var død, lot han folk bryta opp golvet fram mot koret i den gamle kyrkja, og der blei grava kasta opp. Denne grava syner enno under ein stor sørgjeask». Ca. 1620 var Valle hovedkirke med annekser på Spangereid, Vigmostad og Konsmo (St.S. 238f). Til samme tid ble kirketienden gitt som reide i anneksene Vigmostad og Konsmo i form av skinn samt én ost av hver gård, og tienden fra disse sognene til hovedkirkepresten på Valle i Undal var reide i form av smør, laks og ost (St.S. 239f). Den eldste kirkegården skal ha gått sørover fra kirken, og en utvidelse mot vest skjedde i 1845. I 1875 og 1895 ble det utvidet mot nord, og i 1920 i full lengde mot vest (Bergstøl 1960: 319ff, 332f). Ifølge lokal tradisjon skal den første kirken på Vigmostad være bygd «på flata der [215/8] Skogheim nå ligg». Dette er en bruksparsell 300 m øst for der nåværende kirke står, på andre siden av Audna. «Dei hadde alt teke til med å tomta der, men så ein morgon fekk nokon sett at det var grave for murar der ho nå står, og ingen visste kven som hadde gjort det. Dei tok då dette som eit varsel om at kyrkja skulle stå der, og så flytte dei dit med arbeidet (på Skogheim er det og har vore fleire gravhaugar)». En mulighet er at vi her har å gjøre med et seinmiddelaldersk kapell på Skogheim. Noen titalls meter sør for kirken, inne på kirkegården, ligger rester av et gravfelt. (kartreferanse: BD 005-5-1).

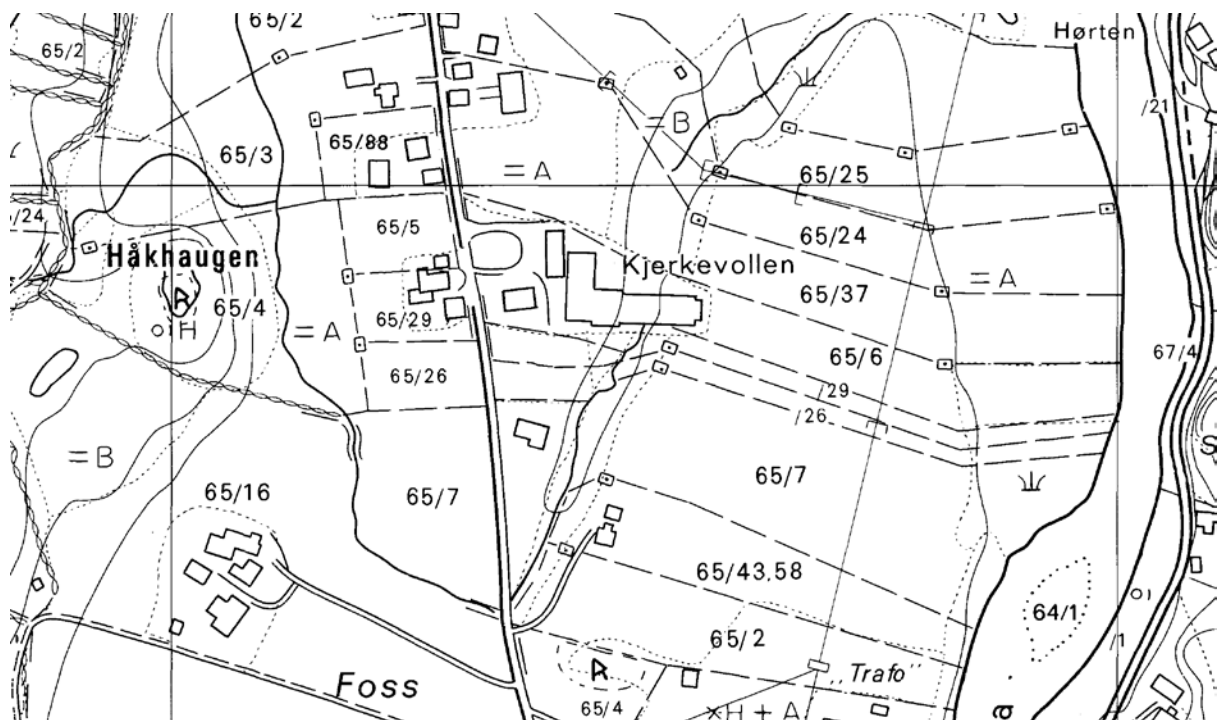

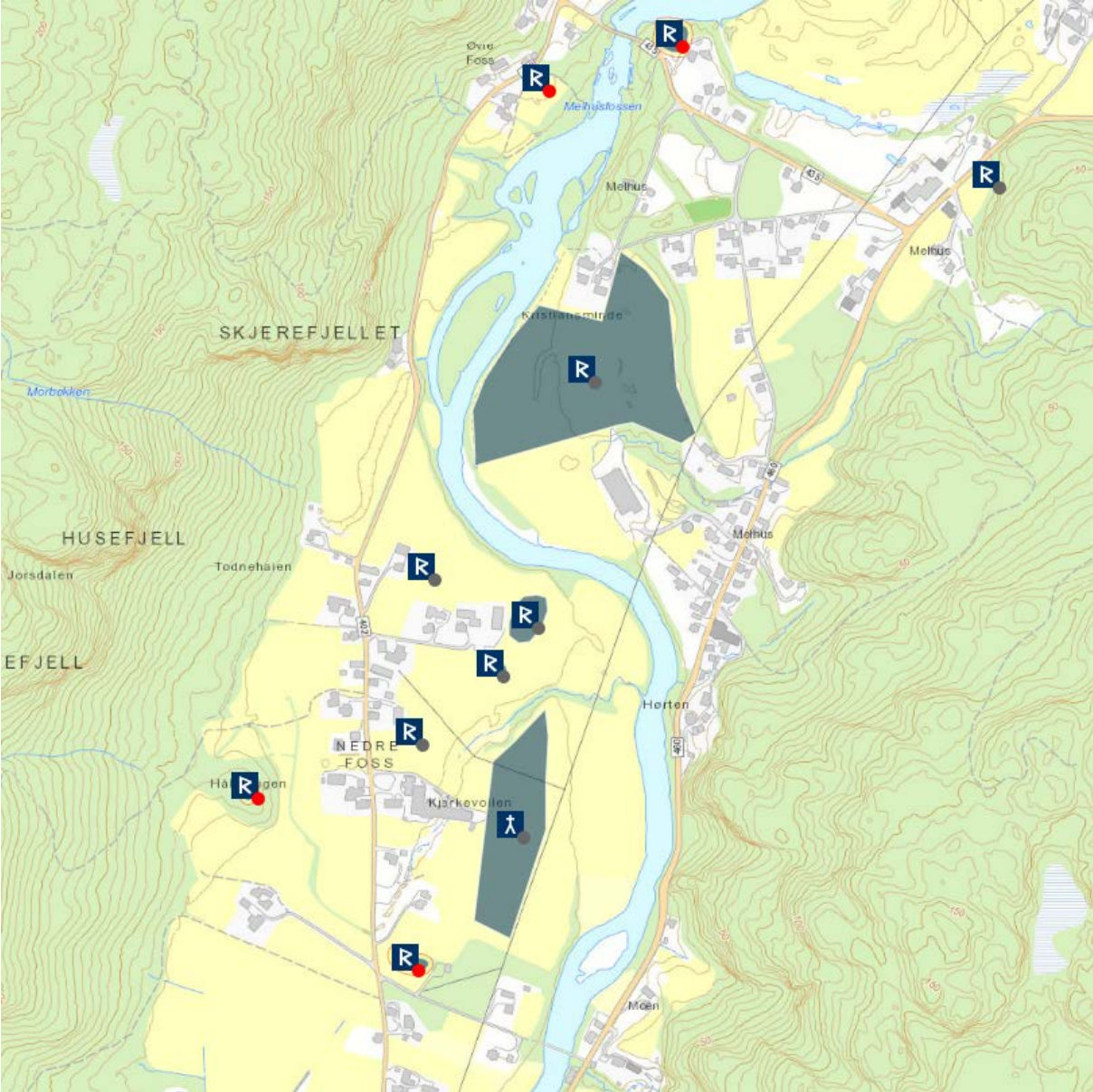

FOSS, gnr. 65 Foss (Valle sogn). Lindesnes kommune. Nedlagt kirkested.

ID 213601

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 65) Foss er i 1487 (*Fooss kirkiu*, DN VI:603), og sognet nevnes samme sted. Den er ikke nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok fra ca. 1620, så den var trolig lagt ned på 1500-tallet. Innenfor gårdsvallet finnes det flere lokalitetsnavn som antyder plasseringen av kirken, hvorav Kjerkevollen på åkerstykket bnr. 37 gir det mest sannsynlige lokalitet. Foss ligger ved Audnas vestbredd drøye 4 kilometer opp/nord fra Valle. Som påpekt av Daae (1899:321), har Dietrichson forvekslet denne kirken med Valle kirke. Trolig skyldtes det et flyttingssagn som knytter de to kirkene sammen, og som ble formidlet til Faye av prost Lassen (1815-1907): «Hr. Clausson ombyggede den gamle Kirke i Valle Sogn og flyttede den fra Gaarden Foss, ½ Miil længere op i Dalen, og ned til Prestegaarden» (Faye 1948:184). Ifølge Tore Bergstøl sto kirken «like sør for Ola Eigedals hus på Foss. Ennå syner ei djup grøft rundt. Sunnanfor der er det ein åker dei kallar Kjørkågeren. I jorda rundt der kjørkja har stade, er det så mange steinflingrer som kunne likna til å ha vore brukt til skore i muran. Austanfor Kjørkågeren på andre sida av ein liten dal er det ein plass dei kallar Kjørkjevollen. Trappesteinan til kjørkja ligg som trappesteinar hos Ola Eigedal og nokon hos Kristian Hoyeson på Foss. Segna segjer at dei kjørte det gamla tømmeret som hadde vore i kjørkja på Foss ut på Fossemoen og tok til å tufta der, men så blei det fløtta om notta til Valle der kjørkja stend nå. Det skulle ikkje vera meir enn ein mann på Foss då kjørkja sto der, og han heitte Jøren. Like nordanfor Kjørkågeren sto tingstova. Der har vore ein noko høg haug der som dei kallar Tingvollen. Tingstova som sto der blei flytta til Bakken. Ho skal vera nava om att tri gonger» (Bergstøl 1959:73). Foss var tingstedsgård, tidligst belagt i 1449 (DN XIII:118) og dessuten navnet på et skipreide (1489: *Ffooss kirkiu sonk oc skipreido*, DN V:942). Drøye 100 m sør og vest for Kjerkevollen ligger rester av gravfelt. Foss kirke er forbundet med Valle kirke ved et flyttingssagn (se Valle kirke). (kartreferanse: BD 003-5-1). (Oppdatert tekst NIKU, Jan Brendalsmo, 07.06.2016)

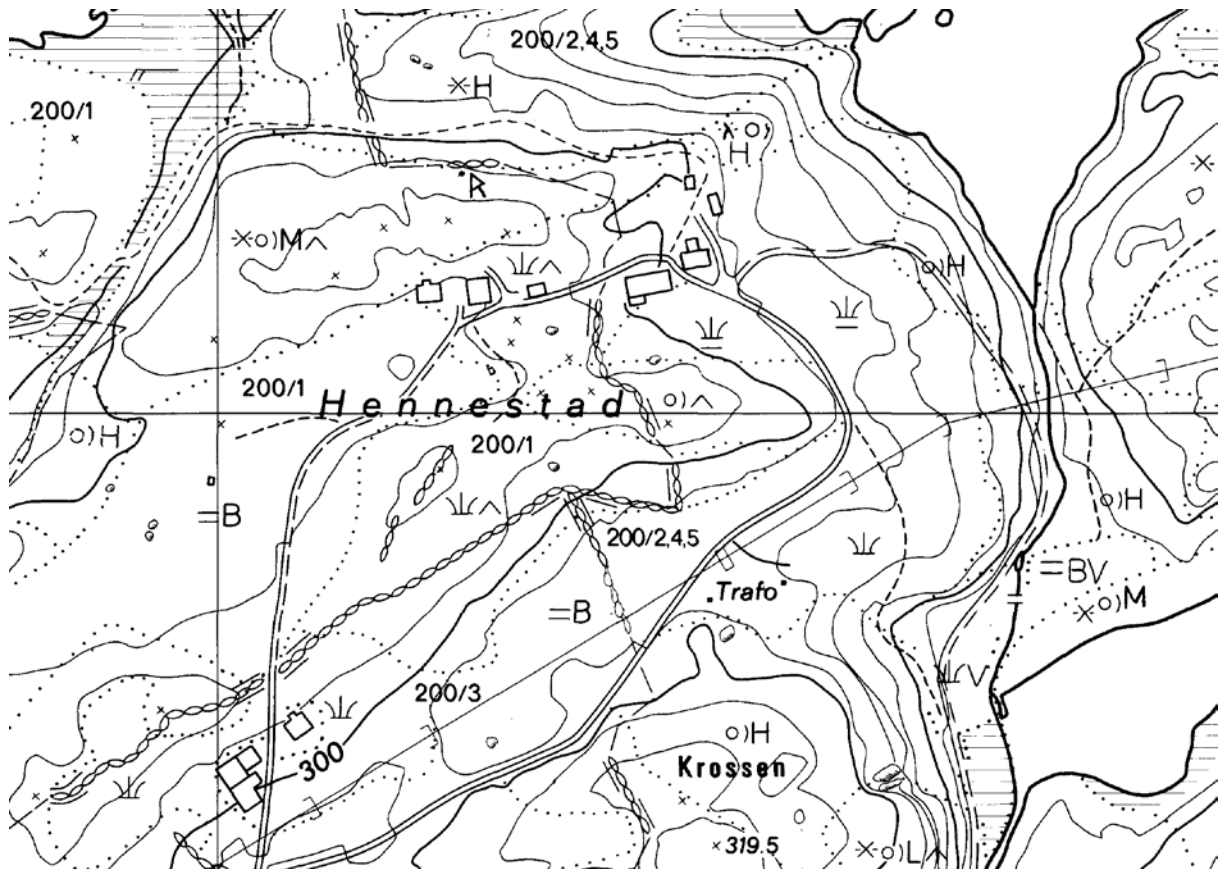

HARGNARSTADIR, mest sannsynlig gnr. 57 [200] Hennestad (Vigmostad sogn). Lindesnes kommune. Nedlagt kirkested.

IKIKE REGISTRERT I Askeladden – lokalisering nær ID 51196 (?)

I 1307 nevnes et *capella de Hargnarstadum* liggende til Holum kirke (DN IV:73). I brevet omtales at biskopen i Stavanger hadde tapt sin kallsrett til Holum kirke og det tilliggende kapellet på *Hargnarstadum*. Rygh oppfatter *Hargnarstadum* som feilskrivning for *Harkmork* (NG 81). Sannsynligheten for å feilskrive *-mork* for *-stadir* også på latin er uhyre liten, men også fordi det er rimelig å forvente at biskopen visste navnet på de kirker han hadde kallsrett til. Det sannsynlige er snarere at *Hargnarstadir* er identisk med (gnr. 57) Hennestad i Vigmostad sogn. Hennestad ligger oppe i heia mellom Mandalselva i øst og Audnaelva i vest, 12 kilometer i luftlinje nordvest for Holum og 5 kilometer rett øst for Vigmostad. Eldste omtale av gården er i 1591, og den ble da stavet *Henndestadt*, og i 1912 ble navnet uttalt *hæ`nnesta* (NG 150). Ifølge bygdeboka finnes flere kilder som viser navnet skrevet med *-a* (Hannestad). Til støtte for en tolkning av *Hargnarstadir* som Hennestad er lokalitetsnavnet Kjørkåkeren på Hennestad, samt navnet Krossen rett opp i lia øst for gårdstunet. Kirken er ikke nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok ca. 1620 og må være lagt ned før den tid. Rett nord for tunet ligger rester av et gravfelt. (kartreferanse: BE 005-5-1).

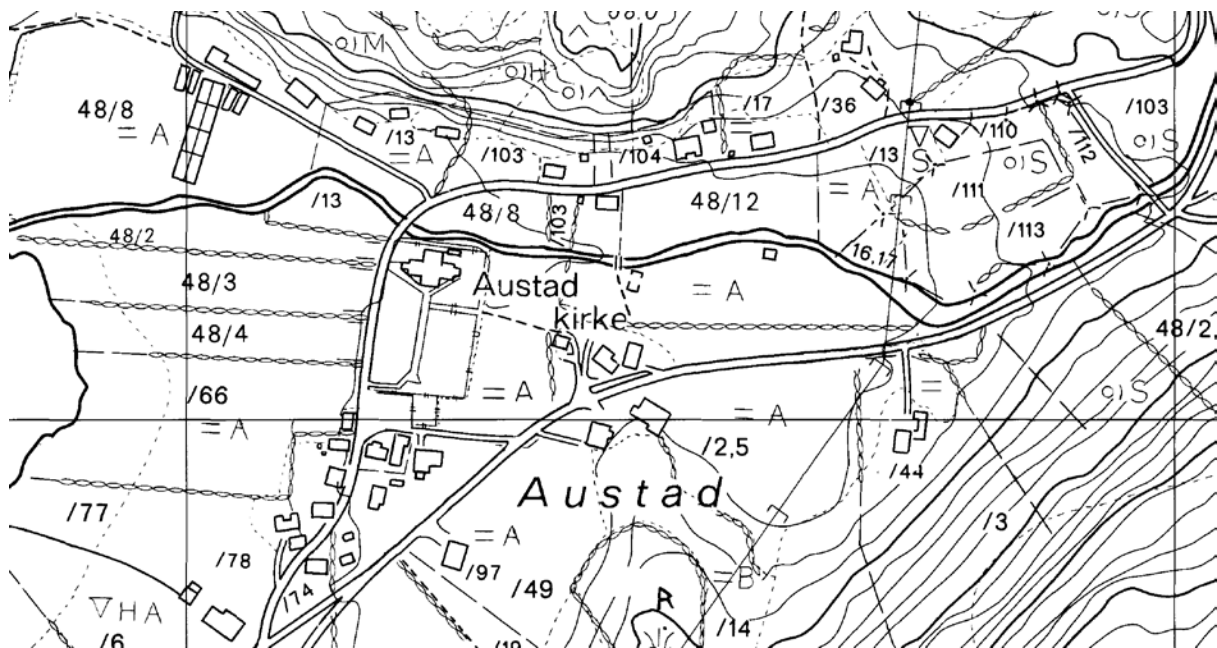

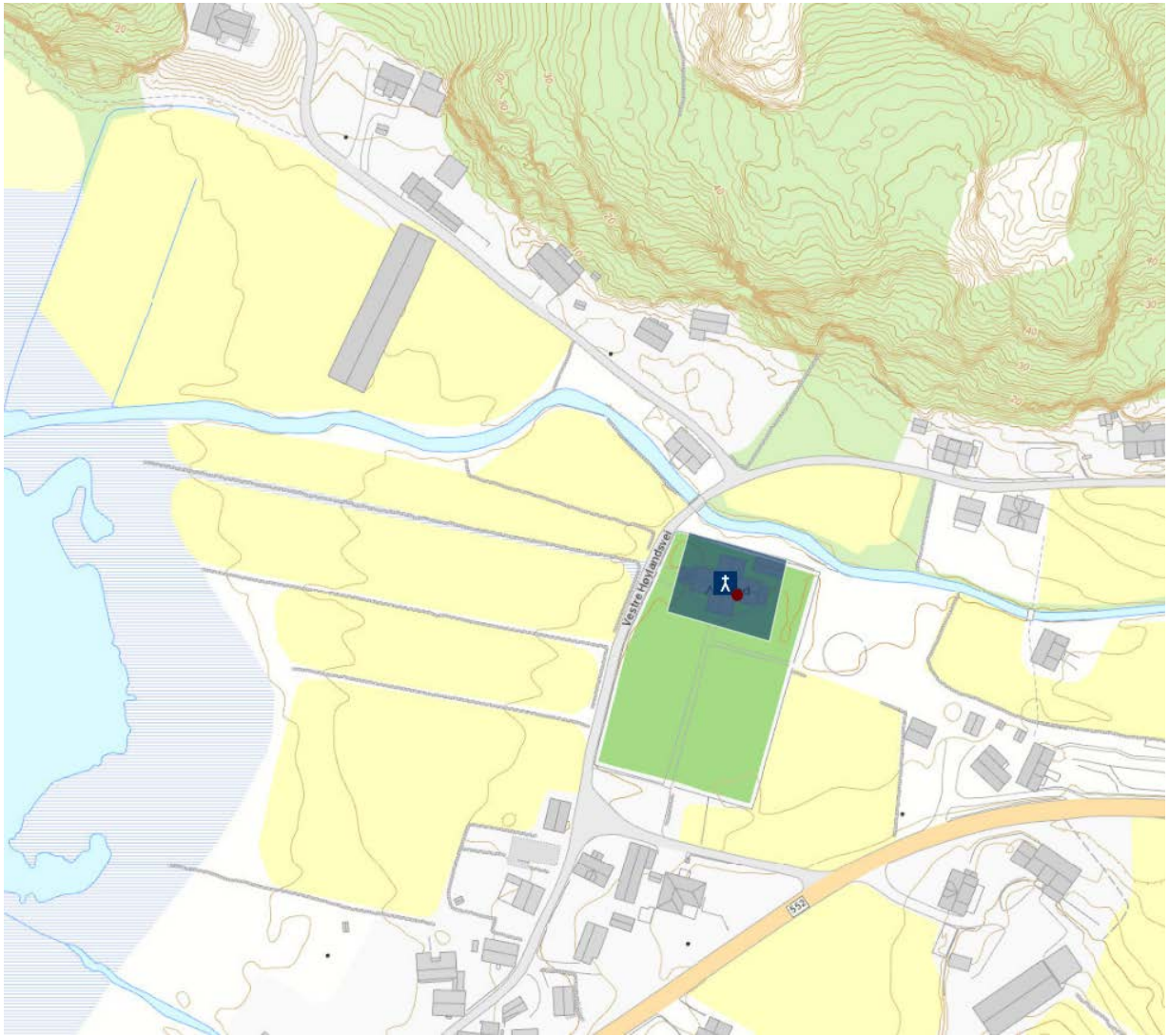
LYNGDAL KOMMUNE

AUSTAD, gnr. 48 Austad (Austad sogn). Lyngdal kommune.

ID 83820 – jf. ID 83818

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 48) Austad er i 1557 (*Öwestad kirckie*, DN XII:661), men prest ved kirken nevnes allerede i 1328 (DN IV:178). Nåværende kirke, en paneltømmerkirke med korsformet grunnplan bygd 1803, står på østsiden av Rosfjorden. Denne kirken erstattet en kirke som i 1790 ble betegnet som *meget brøstfældig*. Den eldre kirken kan på rivingstidspunktet se ut til å ha vært delvis en stavkonstruksjon, delvis i bindingsverk. En grunnstokk gjenanvendt i nåværende kirkes fundamentering er ved dendroprøve datert til 1187, andre stokker til de siste tiår av 1500-tallet. En passasje i amtmannens brev til kongen om byggetillatelse i 1790 gir antydninger om at kirken som da ble ønsket revet, tidligere skulle ha stått som kirke på Valle i Audnedal og at den var kjøpt til Austad og satt opp der seint på 1500-tallet. Nykirken skal være reist på samme tuftsted som den eldre kirken. En mynt funnet under nåværende kirkes søndre korsarm er preget i tiden 1299-1319. I 1850 ble kirkegården utvidet med 47 favner, og tidlig på 1940-tallet med 1200 m² mot sør (Berdal 2003:13ff, 42, 60). Ca. 1620 var Å hovedkirke med annekser på Austad og Kvås. Kirketienden i Å og Kvås sogn ble da gitt som smørreide, og disse sogn svarte også tienden til hovedpresten som smørreide (St.S. 243f). Nær 200 meter sørøst for kirken ligger rester av et gravfelt. (kartreferanse: AX 003-5-3).

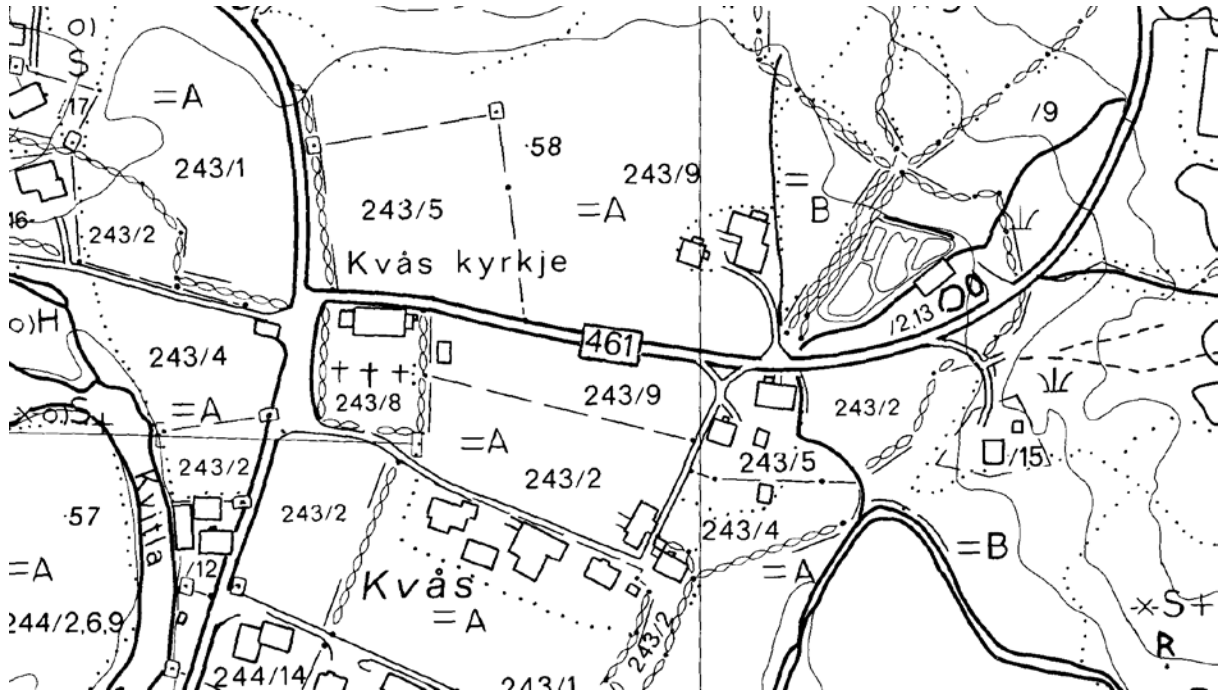

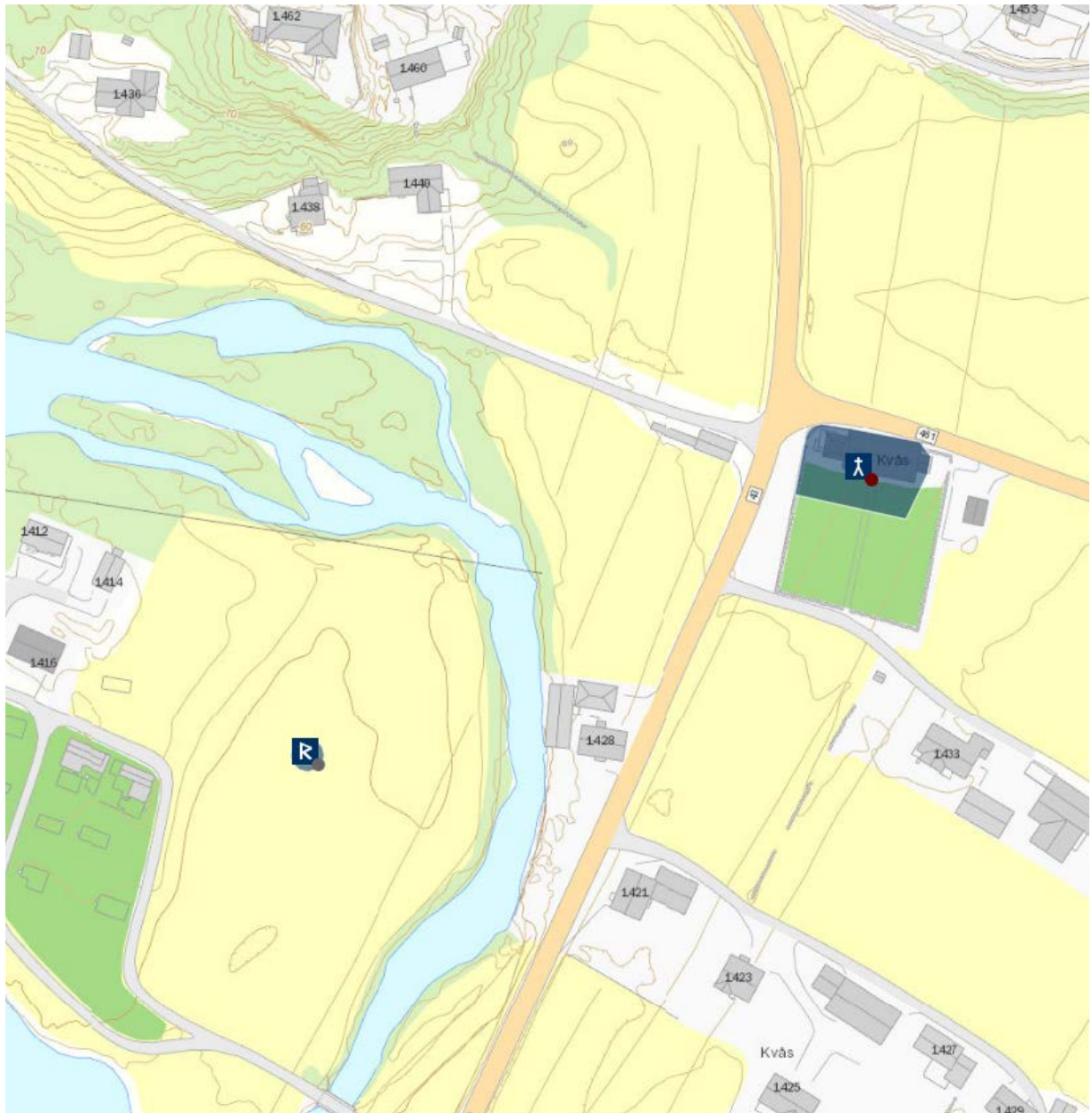

KVÅS, gnr. 243 Kvås øvre (Kvås sogn). Lyngdal kommune.

ID 84876

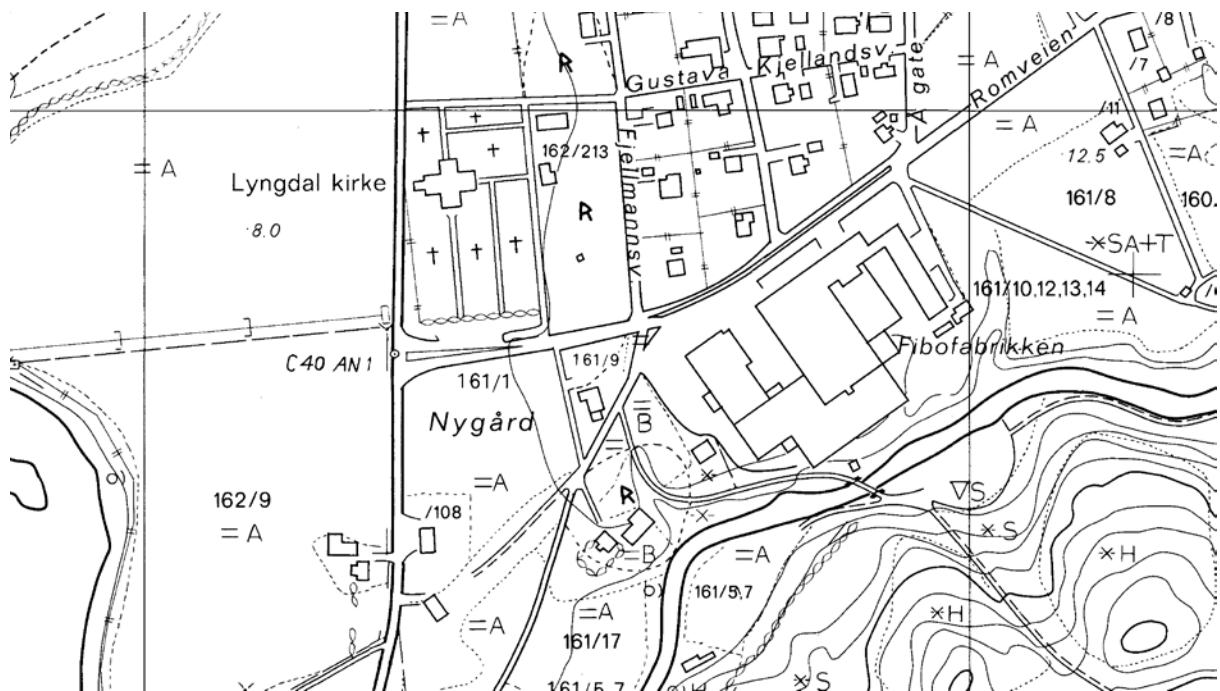
Nåværende kirke, en langkirke i tømmer reist 1836, står på (gnr. 243) Kvås øvre på østbredden av Lygna. Den erstattet en eldre tømmerkirke, betegnet som gammel alt på slutten av 1600-tallet, og som ble revet i 1834. I mellomtiden var det gjentatte ganger utført større reparasjoner. Muren rundt kirkegården ble satt opp i 1785. Utvidelse mot sør fant sted i 1846, og med 4 m mot øst og sør i 1892 (Stuestøl & Svennevik 1936:9ff, 25ff, 43f). Nykirken ble trolig reist på samme tuftsted som den eldre kirken, i og med at det gikk to år før den nye var ferdig. Rett opp/nord for kirken heter det Kyrkjefjellet, og i elvesvingen ned for kirken heter det Klokkhølen. (kartreferanse: AY 007-5-4).

Å (LYNGDAL, hovedkirke), gnr. 162 Prestegården (Lyngdal sogn). Lyngdal kommune.
ID 84352

Den middelaldersteinkirken ble revet på 1840-tallet. Ifølge kirkeregnskapene er det mulig å beskrive den med rektangulært skip og smalere, rektangulært kor – trolig en 1100-talls kirke. Nåværende kirke, en paneltømmerkirke med korsformet grunnplan, står på Lyngnas østbredd på (gnr. 162) Prestegården hvis opprinnelige navn er Å (NG 230). Steinkirken ble revet i 1847, og året etter sto nåværende kirke ferdig. Nykirken ble bygd nord for steinkirken utenfor den daværende kirkegården, slik at søndre korsarm nådde til kirkegårdsgjerdet. Rester av steinkirkens grunnmur er ved flere anledninger påtruffet ved graving for graver, nær midt på nåværende kirkegård sør for kirken, men noe nærmere kirken enn kirkegårdsgjerdet mot sør. Trevirke fra gammelkirken ble solgt, brukbar stein fra murene ble gjenanvendt i den nye grunnmur (Eikeland 1981:79ff). 22 september 1429 var biskopen på visitas på Å (DN IV:839). Ute på odden, vest på gårdsvallet, heter det Prestneset, og ei evje rett nordvest for kirken heter Presthølen. Inne i heiene nordøst for kirken ligger innsjøen Prestestemmen og åsen Kjerkeknodden – dette siste navnet trolig med referanse til åsens utseende. 1668 og 1723 ble *Prestaasen* brukt direkte under prestegården (NG 241). Inntil kirkegården i øst ligger rester av et større gravfelt med en rekke storhauger. (kartreferanse: AX 004-5-2).

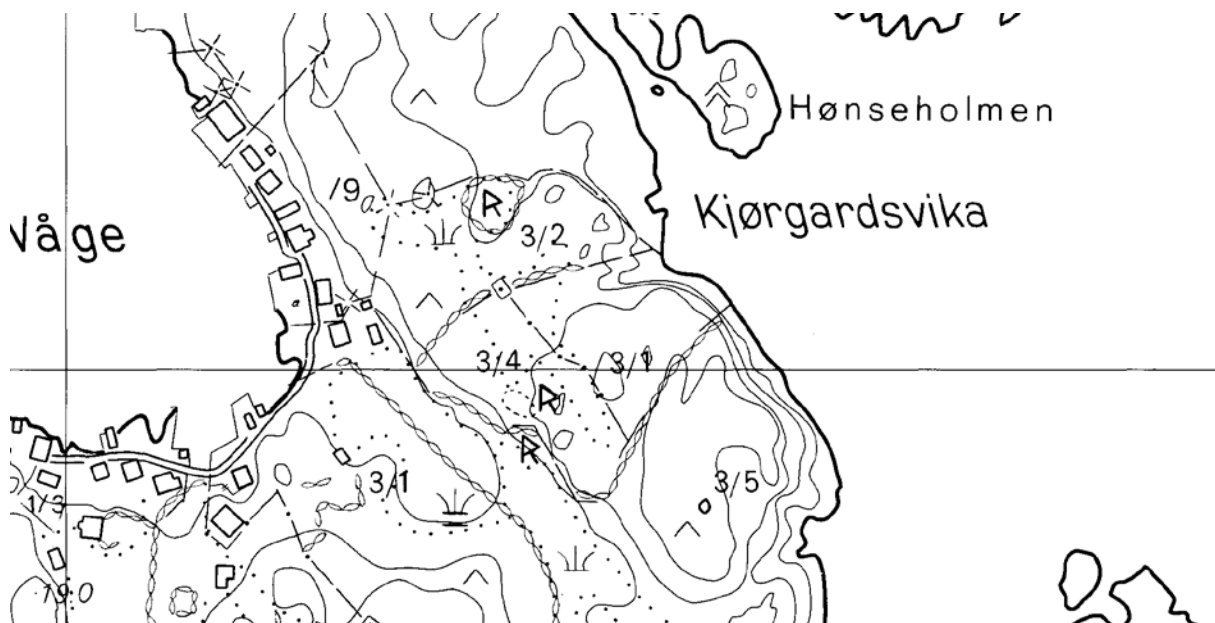

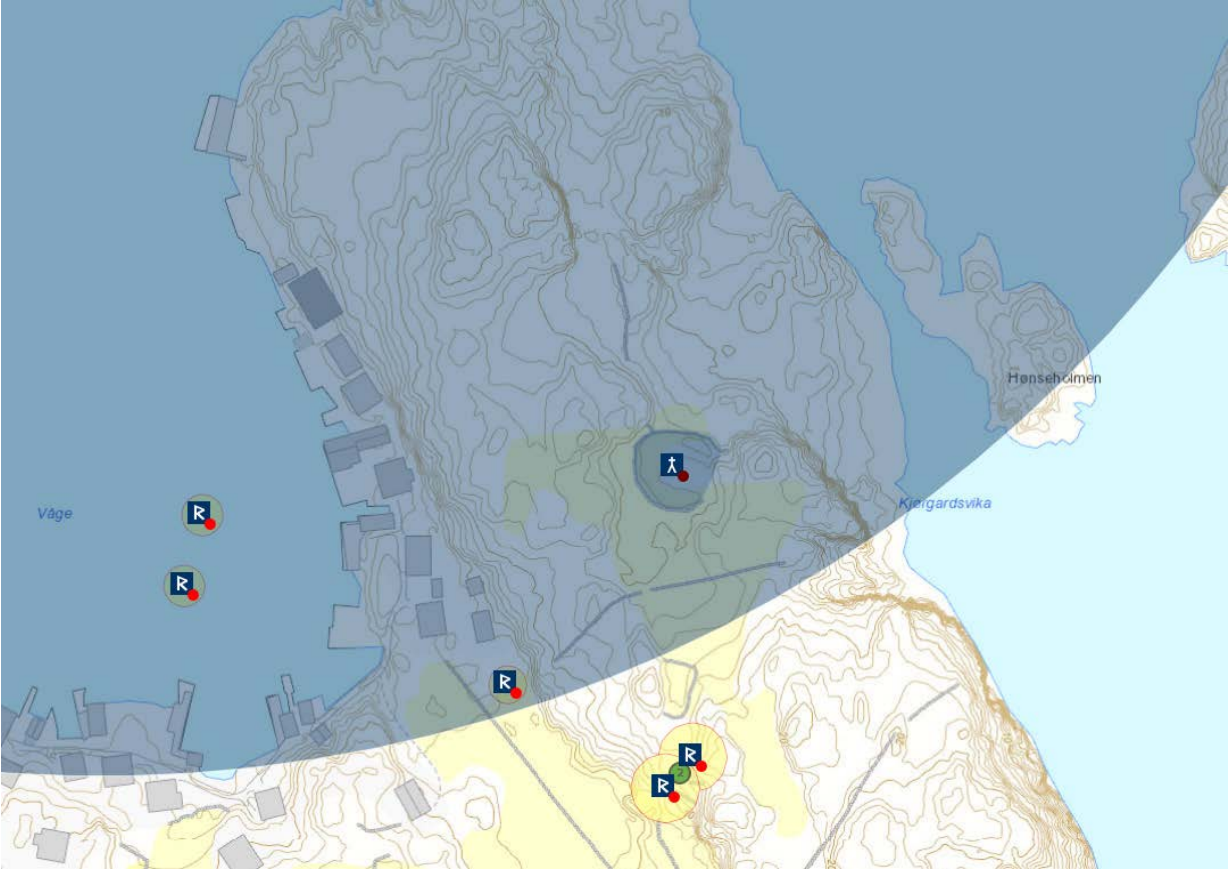

SELØYENE KAPELL, gnr. 3. 4 Selø østre og vestre (Austad sogn). Lyngdal kommune.
Nedlagt kirkested.

ID 22927 Kjørgarden – jf. ID 85032

Eldste omtale av en kirkebygning på (gnr. 3. 4) Seløyene er i 1592 (*kercken*, Wikander 1985:43 m/ref.). Kirken skal ha stått på bnr. 2 av Austre Seli, der det er satt en rune-R innenfor et lite område innhegnet med steingard. Rett ut/øst for denne ligger Kjørgardsvika. Kapellet med kirkegård er omtalt i flere skriftlige kilder, første gang i 1592. I og med at kirken i 1592 ble referert til på Waghenaers kart, må den da ha eksistert i lengre tid. I hans seilingsbeskrivelse inn til havna heter det bl.a. at en skal seile opp mot kirken som står på nordsiden av øya (Wikander 1985:43). Også lokal tradisjon hevder at det skal ha vært kirke og kirkegård på Selør, og det finnes lokalitetsnavn som Kjerkodden og Kjørregarden (VAF top./ark. arkiv). Selør som havn er nevnt en rekke steder i sagaene (NG 222), og den omtales også i et brev skrevet i England 1316 der det klages over at et skip da var blitt plyndret i Seløy havn av en norsk ridder (*portum vestrum de Sellay*, DN XIX:496). At kirken ikke nevnes i Stavanger bispedømmes jordebok ca. 1620 henger rimeligvis sammen med at den ikke var sognekirke og derfor ikke tok tiende eller dro landskyld. (kartreferanse: AW 001-5-4).

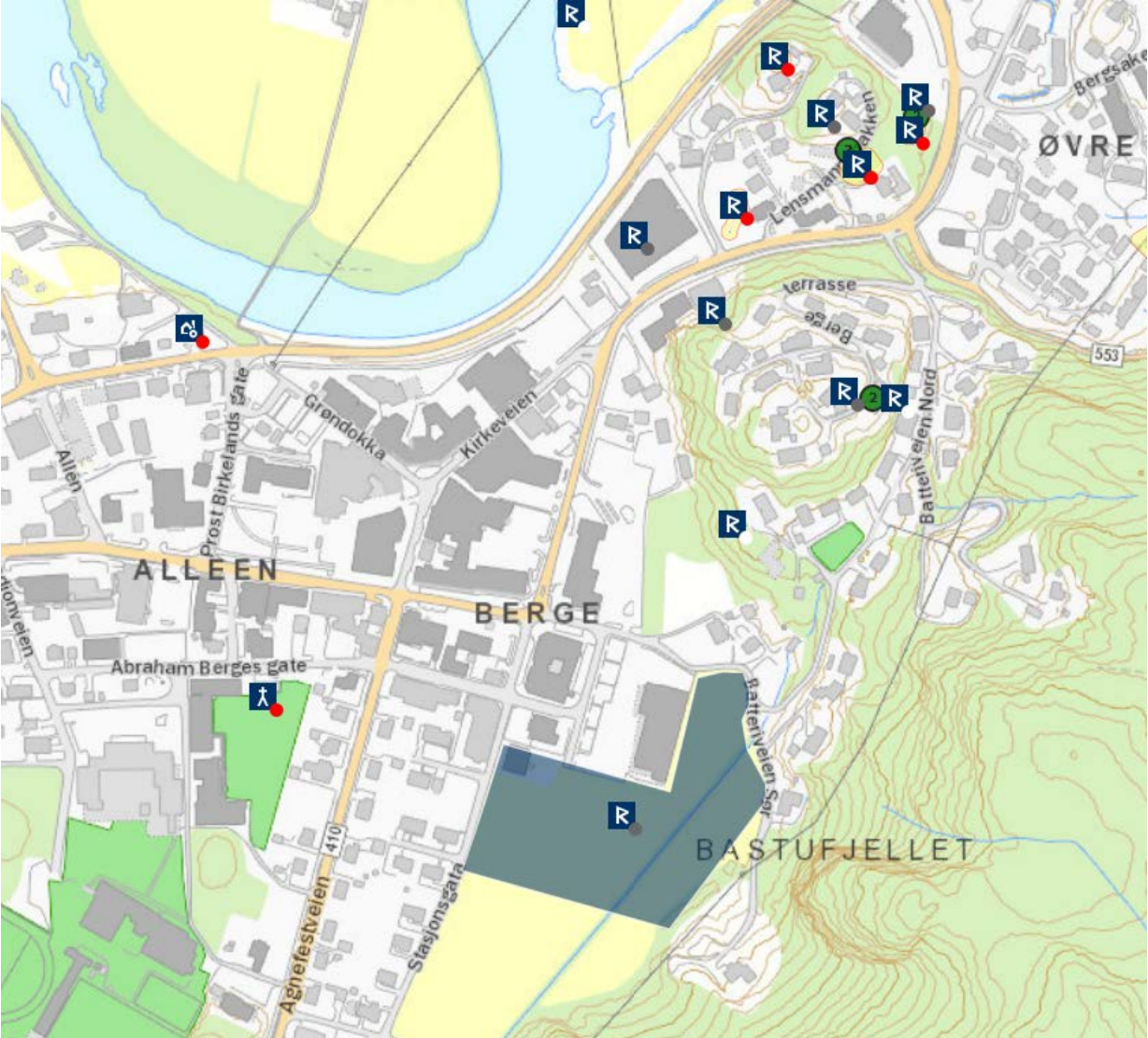

BERGE, gnr. 167. 168 Berge øvre og ytre (Å/Lyngdal sogn). Lyngdal kommune. Nedlagt kirkested.

ID 116086 - Kjørkeågeren

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 167) Berge er ved omtale av kirkegården i 1388 (*kirkiugardenom a Berrghi*, DN XVIII:32). Da ble det gjennomført en eiendomsoverdragelse, og det var det presten på Å (Lyngdal) som bevitnet handlingen. Dette viser at det da ikke lenger var egen prest ved Berge kirke, og at kirken var anneks til hovedkirken på Å. Berge var tingsted i seinmiddelalderen (bl.a. DN VIII:413). Kirken er ikke nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok ca. 1620, så den må ha vært nedlagt ved denne tid. På Berge fantes tidligere navn som Kjørkegardsåkeren, Kjørkeledet og Presteledet. Amtmann Peder Holm skrev i 1790-årene at det i Berges utmark «findes Tegn til at have været en Kirkegaard uden at man ved at der i fordom Tid har staaet Kirke» (Sundt 1937:4). «Det er gammel tradisjon at begravelseplassen var der den eldste del av Berge skole og lekeplassen nå ligger, her hette det 'kjørkeågeren'» (Eikeland 1981:62). Dette er i nordre utkant av nåværende Lyngdal sentrum, 700 meter nordnordøst for nåværende kirke. (kartreferanse: AX 004-5-3).

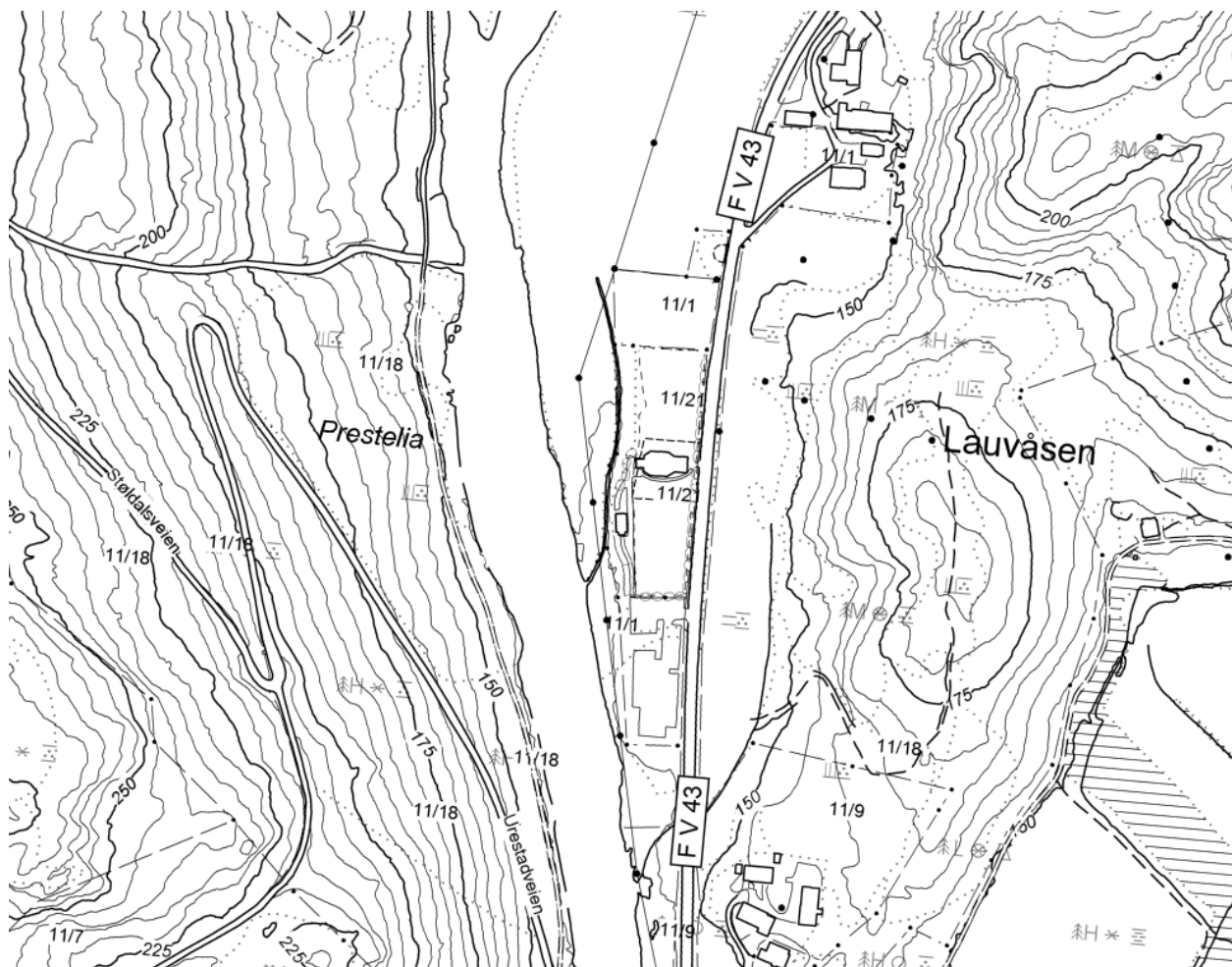

HÆGEBOSTAD KOMMUNE

HÆGEBOSTAD, gnr. 11 Prestegard (Hægebostad sogn). Hægebostad kommune.

ID 84687

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 11) Prestegard, hvis opprinnelige navn er Hægebostad (NG 257), er i 1553 (*høyebosta kirke*, DN XXI:996). Middelalderkirken var trolig en stavbygning. Den ble i 1629 erstattet av en tømmerkirke, som igjen ble erstattet av nåværende kirke i 1844 (Fidjestøl 1952:20ff, 44f). Siden 1629-kirken ble revet før nykirken ble bygd, og anvendbare materialer gjenanvendt, er det sannsynlig at begge kirkene ble reist på samme tuftested. Ca. 1620 var Liknes hovedkirke med annekser på Feda, Hægebostad og Eiken. Til samme tid hadde prestetienden fra Hægebostad og Eiken form av smørtiende eller reide, mens fra de øvrige kirkene ble svart vanlig tiende. Hægebostad kirke mottok kirketienden som reide (St.S. 255f). I 1753 ble Hægebostad opprettet som eget prestegjeld med Eiken og Fjotland som annekser (NG 257), og muligens kan et navneskifte fra Hægebostad til Prestegard ha skjedd da. I følge Rygh var *Skudherridt* [St.S. 354] rundt 1900 fortsatt benyttet som navn på bygda der gården Hægebostad ligger (NG 257). I lia vest av Lygna for Prestegard heter det Prestelia, og noe lenger inne på heiene her er det en markant ås som heter Prestelihei og rett sør for denne en lav rygg kalt Presten. I østhenget på Prestelihei heter det Prestelia og Prestefrua. Nabogård til Prestegard/Hægebostad i sør er (10) Snartemo. På Hægebostad har det vært flere gravhauger, den største lå oppe ved Klåmra, ved Krosshylen. Denne skal ha vært bygdas helligdom, og det skal ha stått et kors på den før det ble reist kirke på gården. Rett ved lå Krassægra og i elva tett ved Krosshylen, der det også var vadested tidligere (Lauen 1975:87). (kartreferanse: AY 009-5-4/008-5-2).

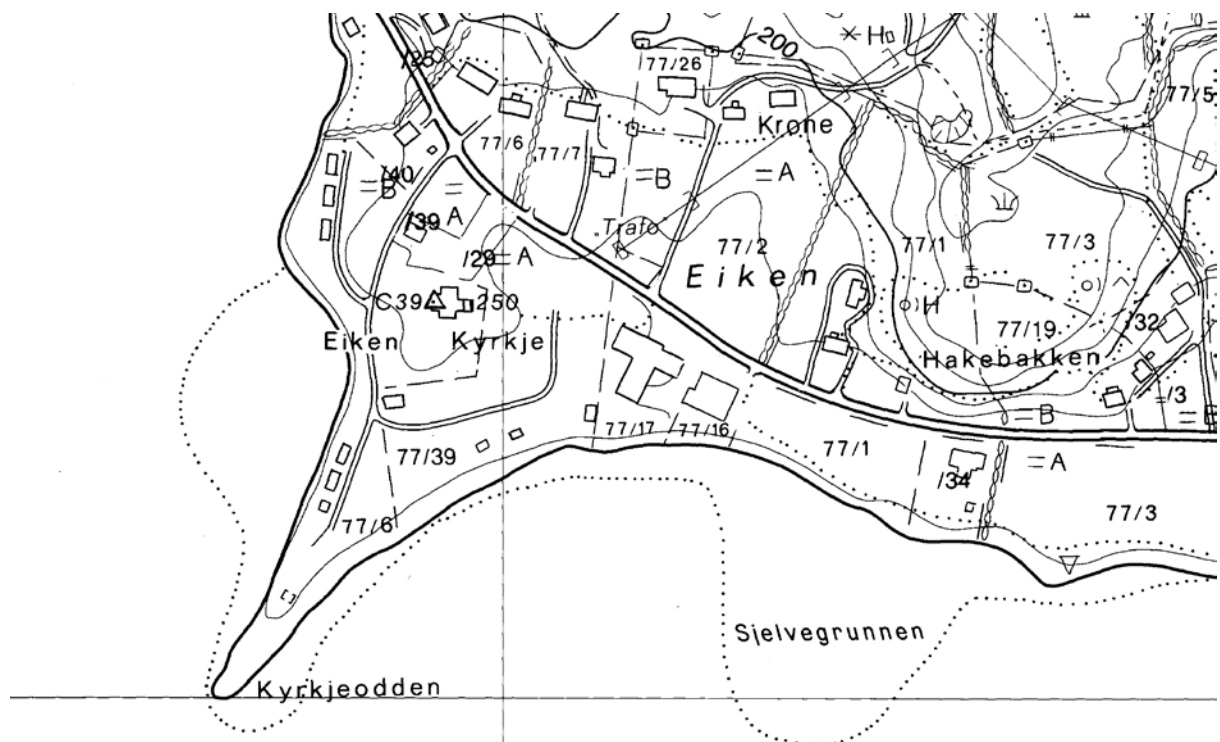

EIKEN, gnr. 77 Eiken øvre (Eiken sogn). Hægebostad kommune.

ID 84078 – jf. ID 104113

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 77) Eiken øvre er ca. 1620 (*Eige kjerke*, St.S. 256), men sognet nevnes allerede i 1417 (*Ækasokn*, DN VIII:258). Kirken dro dessuten landskyld av gårder i sognet ca. 1620 (St.S. 256). Inne på kirkegården blant gravstøttene står 3 steinkors av «Birkeli-typen», samtlige trolig brukket av et kort stykke under korsarmen. Nåværende kirke, en tømmerkirke med korsformet grunnplan bygd 1818, står på en odde ut på østbredden av Lygnevatnet. Den skal stå på samme tuftsted som den eldre kirken den erstattet, og denne skal ha vært noe mindre. Nykirken ble bygd slik at den eldre tufta nå ligger under nordre del av nåværende kirke, og materialet fra den eldre tømmerkirken ble gjenanvendt i den nye (Lauen 1968:10ff, 32f). Den eldre kirken ble betegnet som gammel ved kirkesalget i 1725. Kirkegården er blitt utvidet med 50 m² i det nordvestre hjørnet i 1860, og med ca. 1000 m² mot sør i 1899-1900 (Lauen 1968:34). Ca. 1620 var Liknes hovedkirke med annekser på Feda, Hægebostad og Eiken. Til samme tid hadde prestetienden fra Hægebostad og Eiken form av smørtiende eller reide, mens fra de øvrige kirkene ble svart vanlig tiende. Hægebostad kirke mottok kirketienden som reide (St.S. 255f). Ifølge lokal tradisjon skal «den gamle kirken» i Eiken ha stått på Kyråssletta (VAF top./ark. arkiv). Odden der kirken står heter Kyrkjeodden, og nordøst for kirken heter det Kyrkjeberget, Kyråsknodden og Kyråssletta. Det er likevel mulig at de to siste navnene har relasjon til kyr og ikke kirke, selv om de finnes rett ved navnet Kyrkjeberget. Rett på utsiden av kirkegårdsmuren mot nord ligger en stor gravhaug med en reist bautastein på, og en annen ligger i kirkegårdsmuren ved østre port. Det er også gjort gravfunn fra eldre jernalder inntil kirkegårdens nordvesthjørne. (kartreferanse: AY 012-5-4).

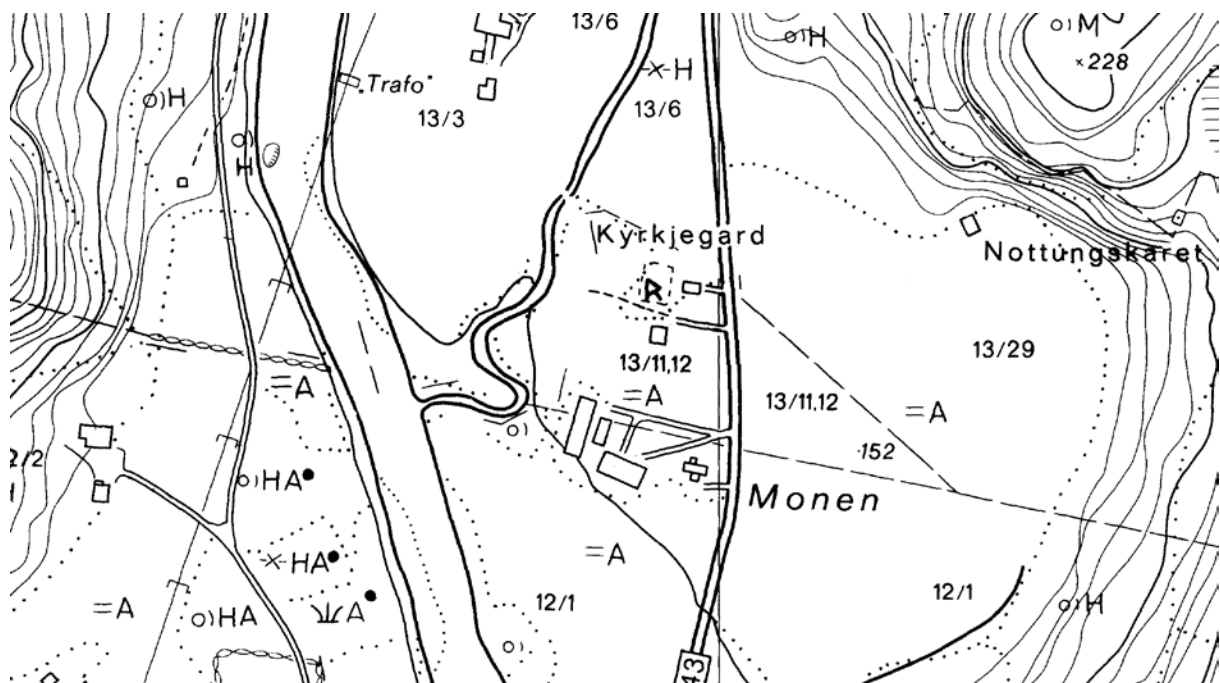

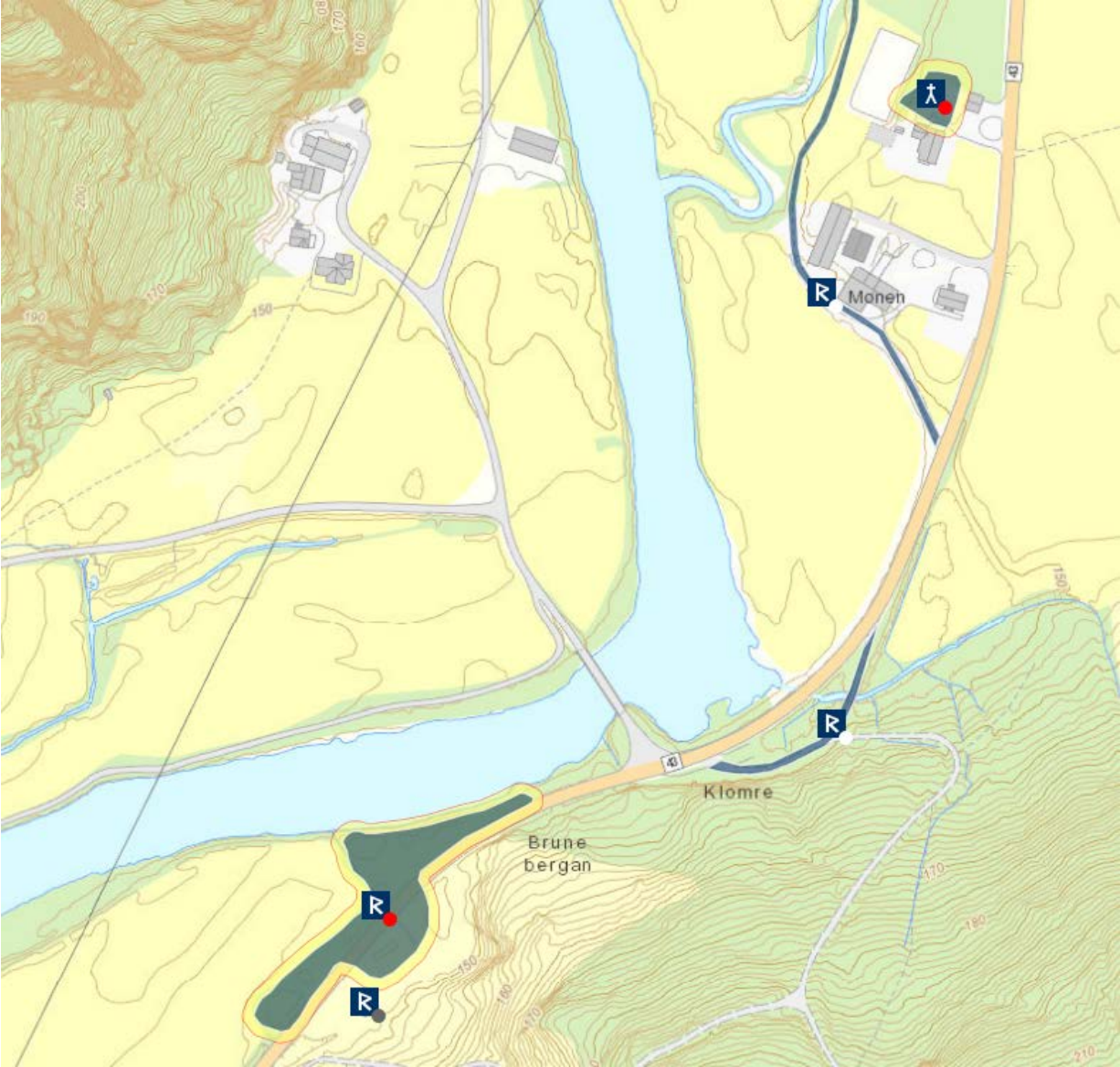

GYBERG, Gyberg (Hægebostad sogn). Hægebostad kommune. Nedlagt kirkested.

ID 22335

På Gyberg på Lygnas østbreidd er det registrert en nedlagt kirkegård: «Like nord for husa på gården [gnr. 12 Monen] ligg eit markert platå på 22 x 22 m. Ifølgje tradisjonen skal dette vere ein kyrkjegard som skriv seg frå Svartedauden på 1300-talet» (Fornminne i Hægebostad kommune s. 7). Ifølgje lokal tradisjon skulle Hægebostad kirke vært bygd på Ollesmonen under Gyberg «der heile timberet var tilkøyrd, men ei myrk natt blei det flytta til Hægebostad der kyrkja nå stend. Men ingen hadde set noko, og difor trudde folk at Gud ville det slik, og ingen våga seia imot dette (...) I reformasjonshundreåret ville folk i bygda byggja kyrkja. Bøndene samla seg og gjorde bøn og la ned ein Kross med Gullringsteinen på Ollesmonen. Dette meinte dei var midtpunktet mellom Valefjell-Stranden-Naglestad og Espeland. Dersom Gud ville ha kyrkja på ein annan stad, så bad dei han flytta det dertil. Ein (som tok seg sjølv til rettes) flytta krossen om notta til ein bjørkelund der kyrkja nå stend. Folk leita etter krossen kor han var blitt av, og dei fann han då i lunden, og dei trudde nå det var Guds vilje at kyrkja fekk stå der og jorda ikring høyra kyrkja til» (Lauen 1975:87). Gyberg er en av de eldste gårdene i bygda (Lauen 1975:105). (kartreferanse: AY 009-5-4).

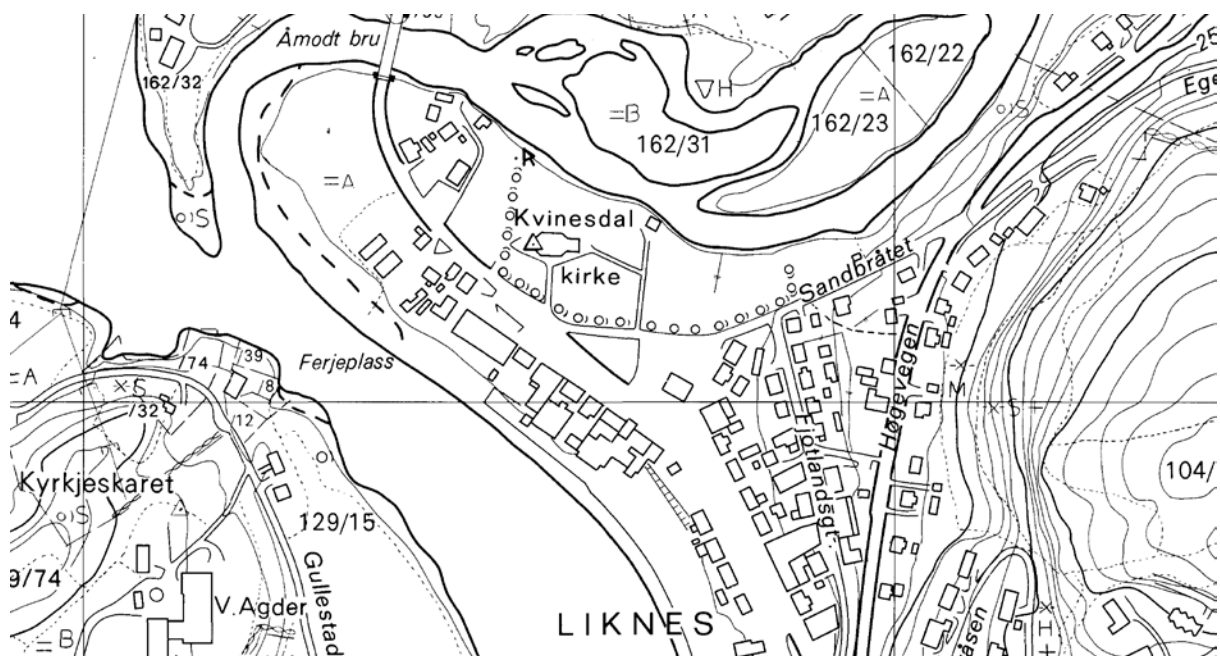

KVINESDAL KOMMUNE

LIKNES [Kvinesdal](**hovedkirke**), gnr. 132 Liknes (Liknes sogn). Kvinesdal kommune.
ID 84866

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 132) Liknes er i 1435 (*Leikneskirkiu*, DN VII:394), men prest på stedet nevnes seinest i 1322 (DN I:168) – muligens i 1292 (DN I:81). Kirken står på en odde på østre bredd der Kvina og Litlåna møtes. Gravlegging på stedet viser at det sto kirke på Liknes seinest på 1000-tallet. Middelalderkirken var trolig en stavkirke, og denne ble i 1623 erstattet av en tømmerkirke som sto fram til nåværende tømmerkirke med åttekantet grunnplan ble reist på samme sted som den eldre kirken i 1837. Det er all grunn til å tro at samtlige kirker er blitt bygd på samme tuftsted. Eldste kjente kirkegårdsavgrønsing er fra 1853 og viser trolig en gammel avgrønsing (Brendalsmo & Stylegar 2001:8, 15f). Interessant å merke seg, i forhold til nybygget i 1632, er at det meste av kirkens løse inventar er fornyet i tiden 1574-1607: kalk og disk, messehagel, alerduk, lysekrone, alterduk, tjærekjeler, stige og mye annet (St.S. 253). Ca. 1620 var Liknes hovedkirke med annekser på Feda, Hægebostad og Eiken. Til samme tid hadde prestetienden fra Hægebostad og Eiken form av smørtiende eller reide, mens fra de øvrige kirkene ble svart vanlig tiende. Hægebostad kirke mottok kirketienden som reide (St.S. 255f). Kirkestedets navn stammer fra *leikr* (lek) og nes, i betydningen det nes som var samlingssted for området befolkning for lek og lignende sosiale fornøyer (NG 285). Navnet viser at gården er utskilt fra en eldre og større gård, muligens (100) Eigeland. Prestegårdens navn er (104) Eljestraum (St.S. 256), og som også bør ha vært del av opphavsgården. Ca. 1620 dro presten ved Liknes kirke landskyld av fire gårder i *Gyllands bygdt* (St.S. 254) i nåværende Gyland sogn. Dette antyder at Gyland kirke i seinmiddelalderen kan ha ligget som anneks under Liknes kirke og ikke som ca. 1620 til Lund hovedkirke (St.S. 263). Rett over elva, på (129) Faret heter det Kyrkjeskaret. Navnet Faret viser til et gammelt overfartssted. Utenfor kirkegårds-muren i vest ligger rester av et større gravfelt. (kartreferanse: AW 008-5-3).

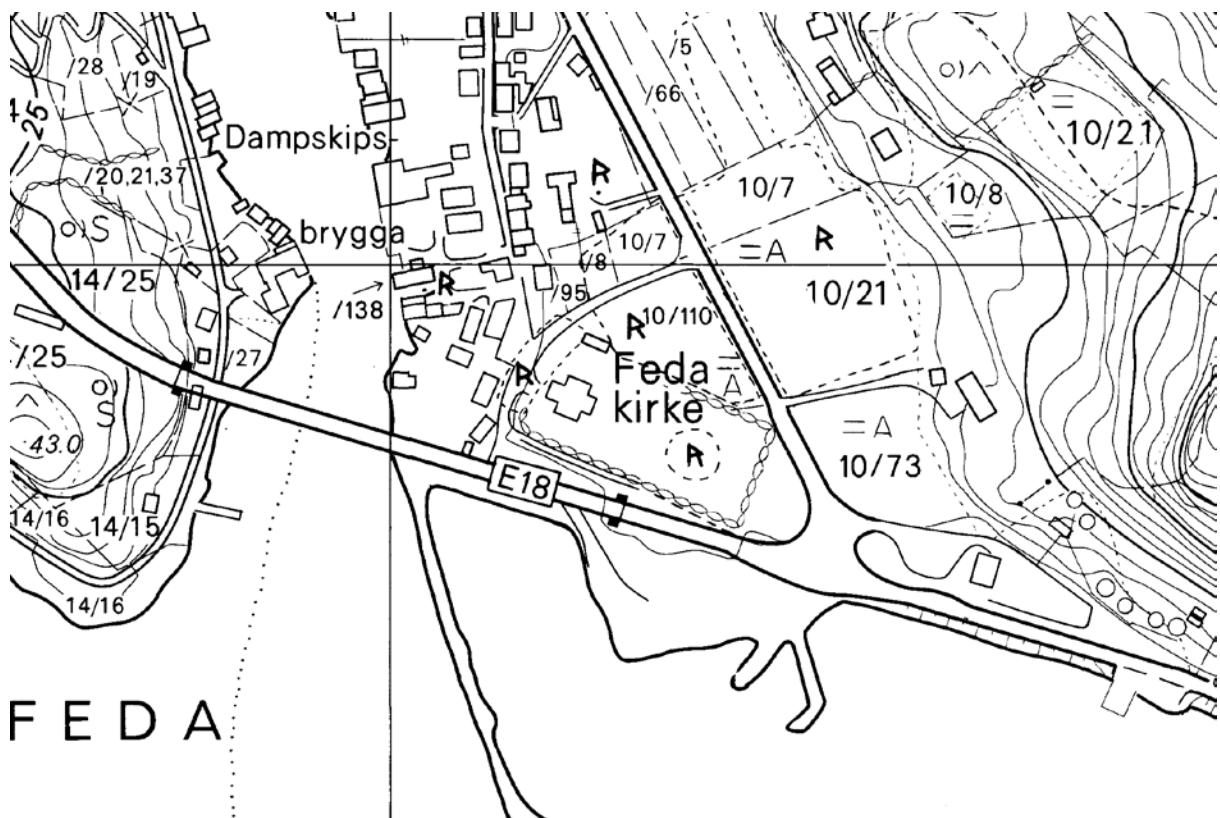

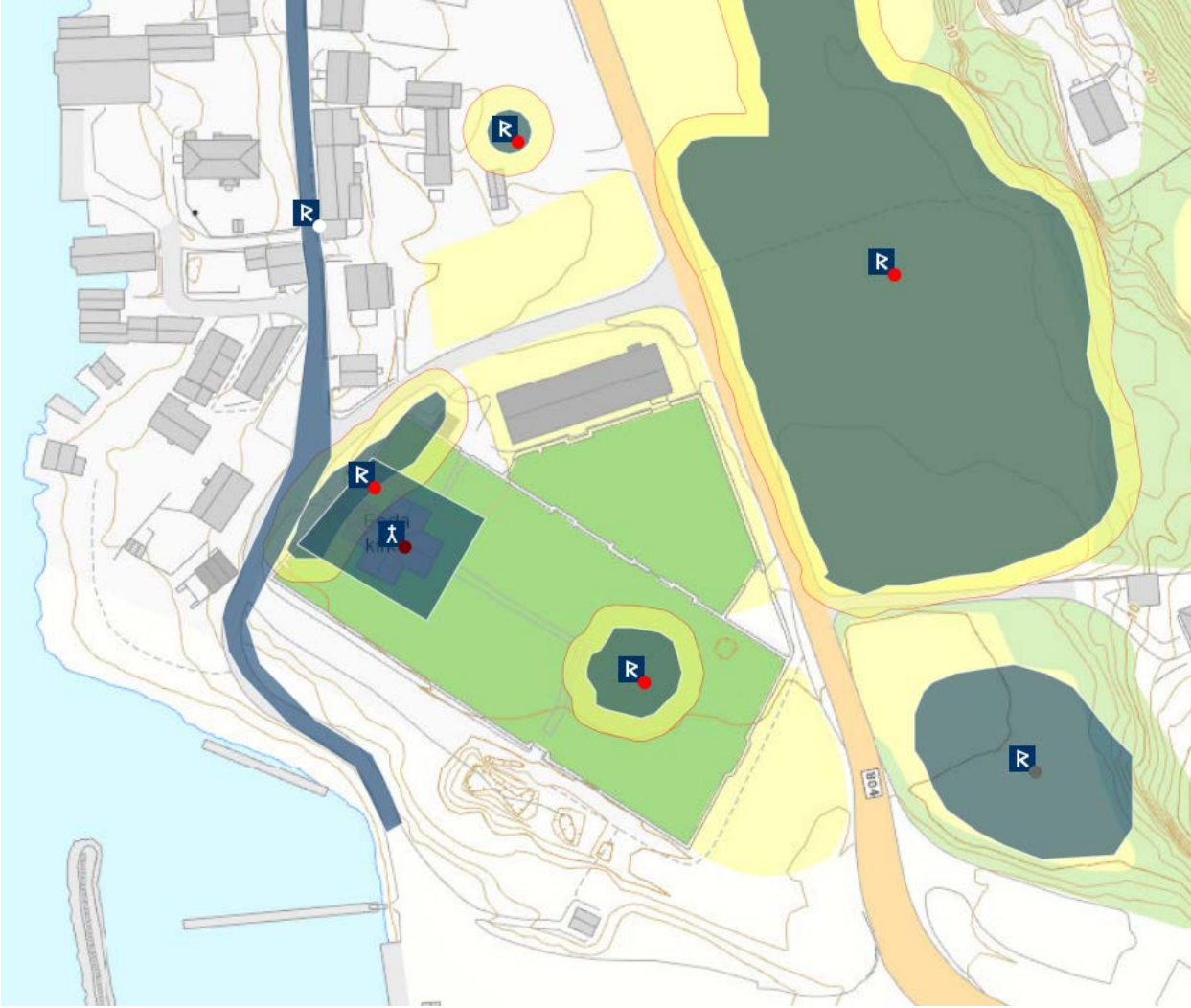

FEDA ST. NICOLAUS, gnr. 10 Feda (Feda sogn). Kvinesdal kommune.

ID 84119

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 10) Feda er i 1362 (*Fetto kirkio*, DN II:367). 60 år tidligere hadde erkebiskopen av York skrevet en uttalelse for Viljalm av Kilnsea, som da var prest i York erkebispedømme, at Viljalm hadde et godt rykte og at han ble tillatt å forrette i York erkebispedømme (RN III:55). Viljam hadde nemlig få år tidligere fungert som sogneprest i St Nikolas' kirke i Feda i Stavanger bispedømme, og det var nødvendig å ha biskopens løyve for å være prest i et nytt bispedømme. Feda kirke står på odden på østre bredd der Fedaelva munner ut i Fedafjorden. Middelalderkirken var trolig en stavkirke. Ny kirke ble bygd i 1593 (St.S. 254), en tømmerkirke med rektangulært skip og smalere, rektangulært kor. Denne ble stående til 1800, da den ble beskrevet som meget brøstfeldig. Nåværende kirke, en tømmerkirke med korsformet grunnplan innviet 1802, ble etter alt å dømme reist på samme tuftsted som den eldre kirken. I 1854 ble kirkegården utvidet med 900 kvadratalen (Tønnessen 1952:16ff, 79). Ca. 1620 var Liknes hovedkirke med annekser på Feda, Hægebostad og Eiken. Til samme tid hadde prestetienden fra Hægebostad og Eiken form av smørtiende eller reide, mens fra de øvrige kirkene ble svart vanlig tiende. Hægebostad kirke mottok kirketienden som reide (St.S. 255f). Ca. 1620 ble det av ukjent årsak ikke ført tiendeinntekter eller antall kirkekyr til Feda kirke. Samtidig ble det notert at fogd Niels Jenssønn hadde bodd på Feda i en årrekke, og i 1576 hadde han (urettmessig) solgt Feda og en ødegård, men disse ble ført tilbake til kirken kirkevergen i 1582 (St.S. 255). Feda var tingsted i seinmiddelalderen (bl.a. DN II:1091). Øst på kirkegården ligger en gravhaug (Vårdøyhaugen), og det ligger to større hauger under kirkegårdsmuren i vest. (kartreferanse: AV 007-5-3).

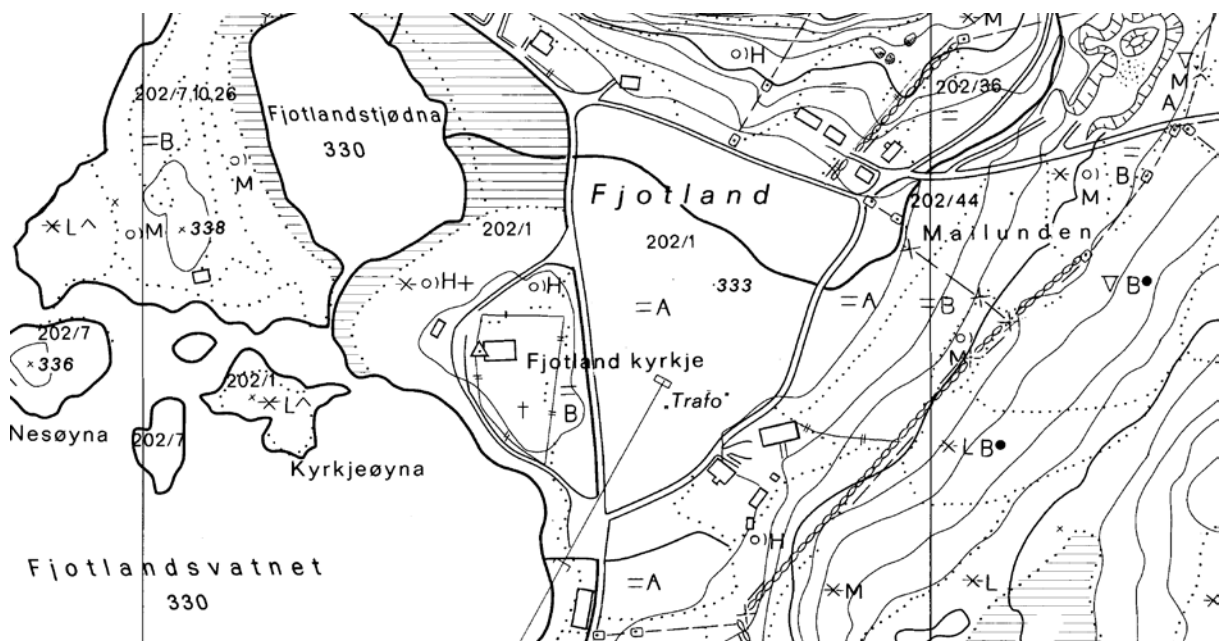

FJOTLAND, gnr. 33 (=202) Fjotland (Fjotland sogn). Hægebostad kommune. Middelaldersk kirkested?

ID 84150

En kirke på (gnr. 202) Fjotland er ikke nevnt i de skriftlige kilder fra middelalder eller i Stavanger bispedømmes jordebok fra ca. 1620, men nybygging av kirke på gården i 1670 (NG 272) er en sterk indikasjon på nybygg på gammelt kirkested. Nåværende kirke bygd 1836 står i østenden av Fjotlandsvatnet. Her lå også tidligere gårdstunet. Den erstattet en tømmerkirke som sto ferdig ca. 1680. Kirkegården ble vigslet 1670, men det tok tid å få reist bygningen (Veggeland 1986:8ff). Nåværende kirke er mest sannsynlig reist på den eldre kirkens sted, da tømmeret fra gammelkirken ble kløyvd til takspån på den nye. Fram til det ble stjålet 1902 hang et (høyst sannsynlig) middelaldersk krusifiks i kirken. Følgende tradisjon finnes om dets opprinnelse: «Det utskorne Kristusbilete kom drivande på sjøen. Nokra fiskarar fekk auge på det, og ville ha det inn i båten. Men det var så tungt at dei orka det ikkje. Dei nemnde fleire kyrkjer dei ville føre det til, men først då dei nemnde Fjotlands kyrkje fekk dei det opp» (Veggeland 1986:15). Dette sagnet støtter opp under antagelsen om en middelalderkirke på Fjotland. Under koret i nåværende kirke ligger mange graver fra den eldre kirken. Ei stor furu, som i dag er på innsiden, sto fram til ca. 1900 på utsiden av kirkegården. Den eldste gravplassen ligger nord og øst for nåværende kirke. Seinere er den utvidet sørover (Veggeland 1986:22). Rett ut for kirken ligger Kyrkjeøyyna. Under Fjotland, mellom gårdene Viga og Solhom i nordenden av Fjotlandsvatnet heter det Kyrkjemyra. (kartreferanse: AW 013-5-4).

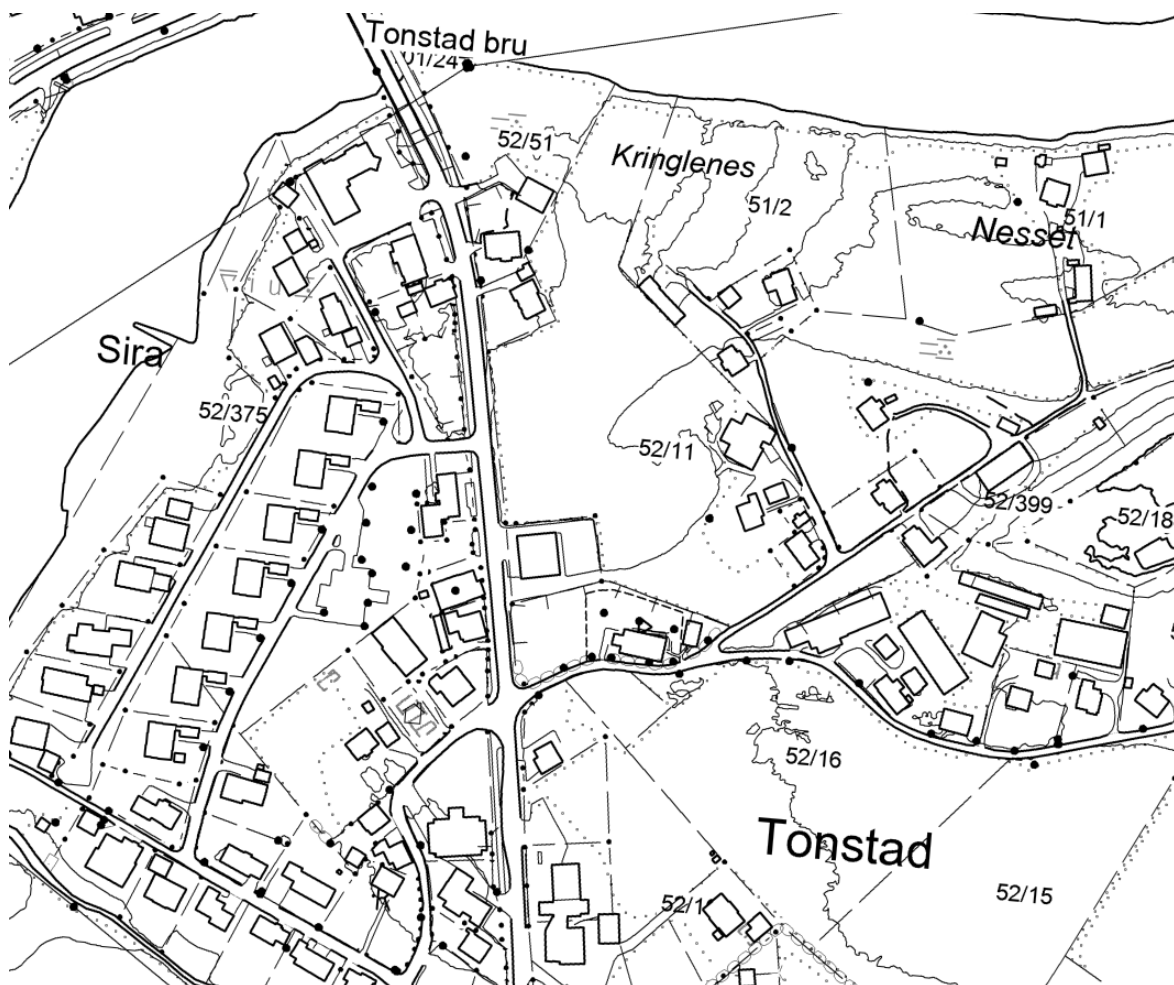

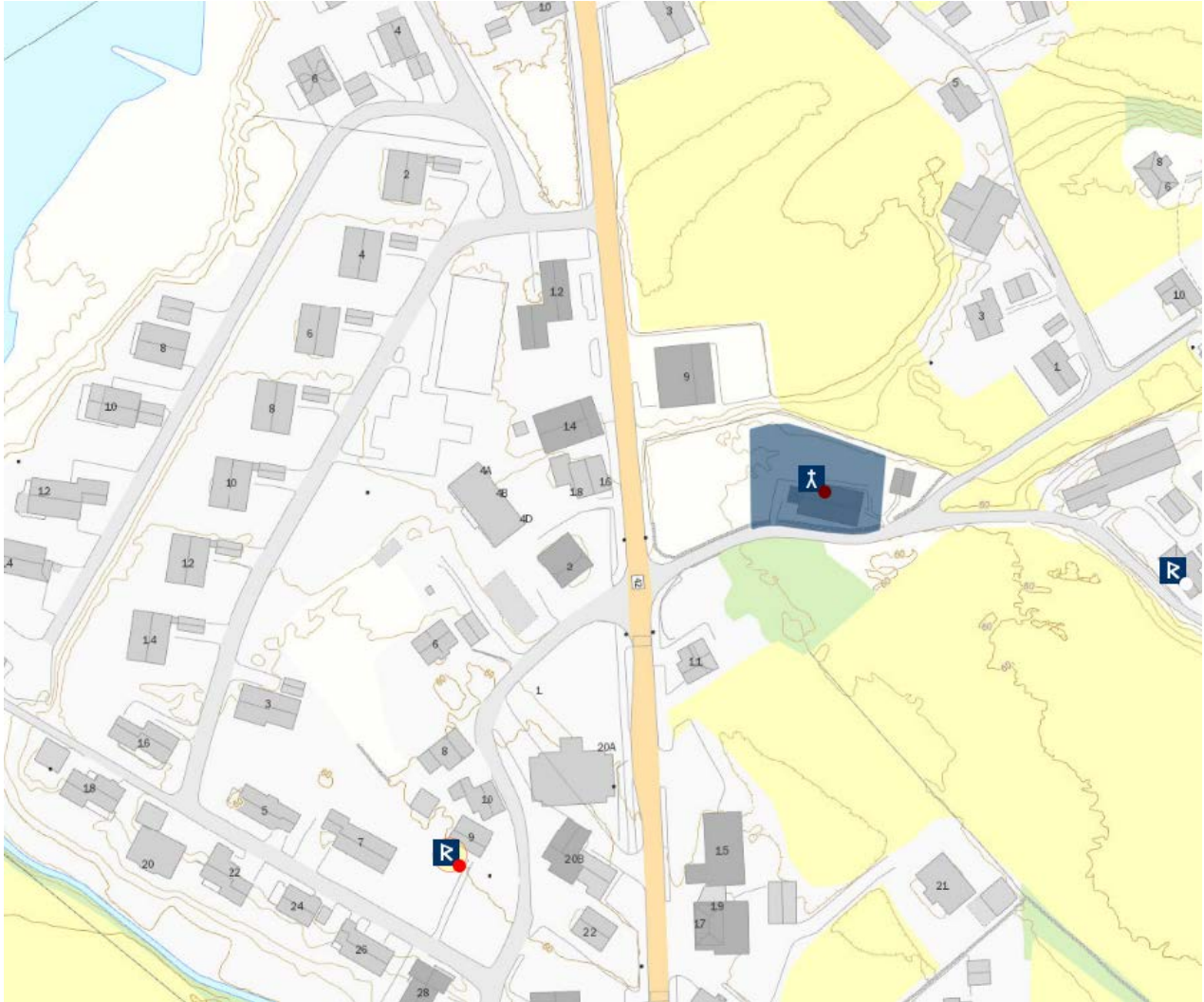

SIRDAL KOMMUNE

TONSTAD STA. MARIA (SIRDAL), gnr. 52 Tonstad (Tonstad sogn). Sirdal kommune.
ID 85648

Eldste omtale av en kirke på (gnr. 52) Tonstad er ca. 1620 (*Thonstad eller Syrredalls kiercke*, St.S. 261), men sognet nevnes i 1461 (DN IV:949). Kirken står på østbredden av Sirdalsvatnet, i nordenden der Sira munner ut. Den eldste kirken på stedet var trolig en stavkirke. En runeinnskrift, observert i 1639 på materialer i daværende tårn, kan dateres til rundt 1200. Sentralt i innskriften er navnet Maria, sammen med navnet på en rekke hellige menn, og lokal tradisjon i 1643 hevdet at kirken var bygd «den hellig Jomfru Mariam (?) Jesv Christi Moder till ære, oc Kaldis endnu j thenne dag Mariu Miercke; Och hâr verit holldit it stort helligdom oc sammenkunnft, Mangesteder ifra, oc werit Kaldet - /: Mariu Messe». Middelalderkirken ble etter all sannsynlighet revet i 1625, og en langkirke i tømmer ble reist på samme tuftområde. Denne kirken ble i 1848/-52 erstattet av den nåværende, en langkirke i tømmer. Trolig ble nykirken reist noe til siden for den eldre, da det er observert graver i området under nåværende kirke. Det er gjort en rekke utvidelser av kirkegården siden 1852 og fram til 1923, da det ble kjøpt et område på Skeishaug rundt 200 meter nordøst for kirken (Netland 1952, Seland & al 2001:160ff). Ca. 1620 var Lund hovedkirke med annekser på Bakke, Tonstad, Gyland og Nes (Flekkefjord). Til samme tid ble kirketienden til annekse Gyland og Nes svart som smørreide, og prestetienden i ost eller smør til Lund hovedkirke fra samtlige kirker i gjeldet ble gitt i form av reide (St.S. 263f). Ifølge lokal tradisjonen skal det i den første kristne tida ha vært reist et stort trekors på Tonstad, der prester holdt messe og «primet» folk (VAF top./ark. arkiv). (kartreferanse: AU 016-5-3).

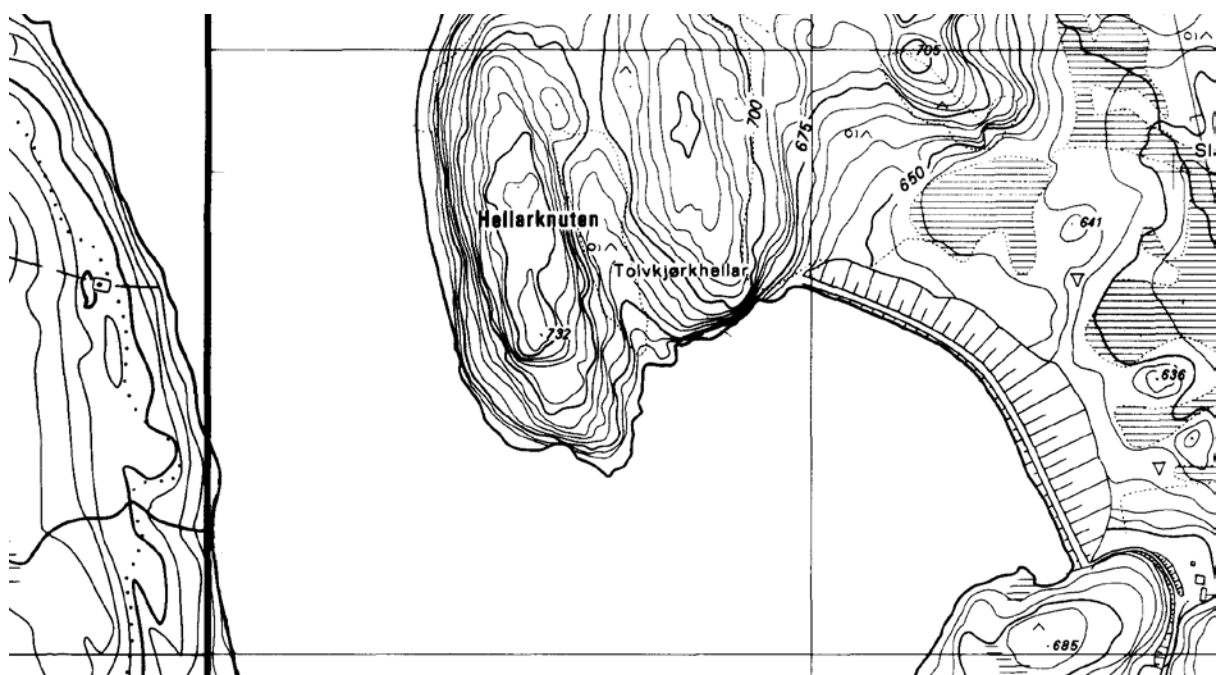

TOLVKJØRKHELLEREN [Tollkohedlaren], gnr. 3 Fidjeland (Lunde/Øvre Sirdal sogn). Sirdal kommune. Nedlagt kirkested.

ID 85643 – jf. ID 112608 - heller

«Paa Gaarden Findsnes`s Grund i Sirdalen, ½ Mil fra Gaarden selv, blant vilde og øde Fjelde fandtes i gamle Dage 5 beboede Bondegaarde. Da Indbyggerne imidlertid vare for faa og fattige til at holde en Prest eller bygge en Kirke, valgte de en stor Hule, for i denne at holde deres gudelige Sammenkomster, bede og udenfor begrave deres Døde. Bispen indviede denne Hule, som blev kaldet Tolvkjørhelleren, fordi Bønderne gave Bispen 12 Kjør for Indvielsen. Den er saa stor, at 100 Mennesker kunde rommes i den» (Faye 1948:135). Kirken var bygget inntil fjellet slik at en hule utgjorde den ene halvpart av kirkerommet. Ifølge Nicolaysen fantes fortsatt rester av tørrmuren ca. 1850. Peder Claussøn omtaler kirken (*Tolffkiørs-Heller*), og Dietrichson mener den har navn etter den telemarkske bondehelgen Tollef Salemann, altså Tollef-kirke-helleren. Skrivemåten varierer: Tolvkjør-, Tolvkjørk-, Tolvkjørks- (NG 344). Det skal være funnet menneskebein i/ved helleren (VAF top./ark. arkiv). Arkeologiske undersøkelser i helleren i 1938 og 1968 ga ikke holdepunkter for å bekrefte sagnet [hva nå det måtte bety]. Et fotografi av Olsokstevnet ved Tollkohedlaren i 1926 viser et rektangulært, med steingard noe ujevnt avgrenset «platå» foran/under helleren (Seland & al 2001:163). Kirken i Tolvkjørhelleren var mest trolig nedlagt før ca. 1620 i og med at den ikke er nevnt i Stavanger bispedømmes jordebok. Alternativt at den ikke tok landskyld eller tiende og det således ikke var grunn til å føre den inn i denne fortegnelsen. Den er heller ikke nevnt i diplomatariet, hvilket kan antyde at den ikke hadde eget sogn. Det kan også være at den ble lagt ned etter Svartedauden og de påfølgende pestbølger. Svaret kjenner vi ikke. Helleren ligger neddemt under Hellarknuten på østsiden av Valevatnet. Rett nord for demningen heter det Tolvkjørkhellar. Noen hundre meter mot øst ligger Tolvkjørktjødn, og kort vei videre øst ligger et skar ned mot Fidjelandsvatnet og som heter Tolvkjørkskaret. Rett opp/nordøst for tunet på Fidjeland heter det Kyrkjeknuten. Ifølge lokal tradisjon i Setesdal skal den kjente portalen fra Hylestad kirke opprinnelig ha stått i kirken i Tolvkjørhelleren: «I det omtalte portal [i Hylestad kirke] stod, som nævnt, to større dørstolper, de gamle 'dørkjinn,' som skulde være komme fra 'Tolvkjørhelleren' i Sirdal, 'kraatede' (udskaarne) af nogle jenter der, og som senere stod paa staburet paa Rike i Valle, men nu eies af universitetet» (Blom 1896:124f). (kartreferanse: AV 023-5-0).

FORKORTELSER

Kildegjennomgang til registrering av middelalderkirkesteder – forkortelser

For enkelte verker er det ikke oppgitt bind i henvisningene, men aktuelt fylke viser i seg til riktig bind. Dette gjelder for eksempel Norske Gaardnavne og Norges kirker.

DN	Diplomatarium Norvegicum : Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. 1847-2011. Flere utgivere
NG	Norske Gaardnavne : Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision / efter offentlig Foranstaltning udgivne med tilføjede Forklaringer af O. Rygh. 1897-1936
RN	Regesta Norvegica : kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins. - B. 1 utgitt først i 1898, senere i 1989 i utvidet utgave etter at fullføringen av flerbindsverket ble gjenopptatt fra og med 1978
St.S.	Grågås ca. 1620. Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620. Redigert av Kåre Oddleif Hodne. Utgitt av Agder Historielag i samarbeid med Statsarkivet i Kristiansand. Kristiansand 1986.
VAf top.ark.	Vest-Agder fylkeskommune, topografisk arkiv